

પ્રકાશક:
કેશવલાલ માળોકરજી
ભારત ઍન વિદ્યાલય
પૂના સીટી

પ્રકાશકે
સર્વ હક્ક પોતાને
સ્વાધીન રાખ્યા
છે.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય,
રાયપરદોડ-અમદાવાદ.
મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

નુદ્ધ અને મહાવીર

—૩૫૬—

પૂર્વ કાળ

નગરના એક મહાધર્મ તેમ જ ઓછી પ્રખ્યાતી પામેલા એના એક સદ્ધર્મી હિર આપણે અહીં દિલ નાખી જાણું. એનાં સ્વરંગ વિશે જ વિવેચન કરીને અટકીશું નહિ; પણ એની ભાવના અને હિતવૃત્તિ વિશે પણ કંઈક કહીશું. એ બંને ધર્મ પ્રાચીન આર્ય ધર્મના વિકાસ-ક્રમનાં પરિક્ષામ હોય એવે સ્વરૂપે આપણને એ દેખાય છે અને એ રીતે ખીજી હોડા-જર્મન પ્રજાઓના મૂળ ધર્મ સાથે-હોમરના અને પ્રાચીન જર્મનિના ધર્મ સાથે એમને સંબંધ બાંધી રાકાય.

પણ વાચકો તો આ પ્રસ્તાવ સાંભળીને આશ્ચર્યમ્મદ બની જશે; કારણ કે એમને મને બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તો હોમરના ધર્મસિદ્ધાન્તોથી અને મૂળ જર્મન પૂર્વજોના ધર્મ સિદ્ધાન્તોથી છેક અજાગ છે. પણ આ ધર્મો અને સિદ્ધાન્તો પોતાનાં ગીત, પ્રાર્થના અને કથાઓ સ્વનામાં જ ભાષાને ઉપયોગ કરે છે એ ભાષાઓ સાથે એક ખીજથી છેક અજાગી હોય એવું દેખાય તો છે જ. દલિયટ કે ઓરિસી ઉપરથી કે એડા ઉપરથી કોઈ પણ માણસ દિલ્હીના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ વેદને કે બૌદ્ધશાસ્ત્રનાં નહિ જ સમજી શકે. અને છતાંયે એ સૌ ભાષાઓને આત પ્રાચીન સંબંધ છે. બહુ પ્રાચીન કાળે-ખ્રિસ્ત પૂર્વે ૩૦૦૦ ની લગભગ હોય-દિંદુ, હરની, ગ્રીક, રોમન, જર્મન, સ્લાવ, કેટ વગેરે હોડા-જર્મન પ્રજાઓ વચ્ચે સંબંધ હતો. એશિયા અને યુરોપના સીમાપ્રદેશમાં કોઈક જગાએ એમનાં પાસપાસે ઘર હતાં, એ એક ખીજની બોલી સમજતા અને વળી ધર્મ ભાવનાઓમાં અને રીત રિવાજમાં પણ ઘણું સામ્ય ધરાવતા. બેસકે એ વાતને હજારો વર્ષ પીતી ગયાં છે; પણ ભાષા અને ધર્મ એવી ચીજણી સંસ્કૃતિઓ છે કે, સૌ માનવીની ગેરે કાળે કરીને એ બદલાય તો છે જ, પણ હજારો વર્ષ પછી પણ એ પોતાના મૂળને કોઈને કોઈ રીતે ઓડી રહે છે. આજના કાળે જેમ જેમ વધારે પીતો જાય છે અને ફેરફાર જેમ જેમ વધારે થતો જાય છે

સત્તર વેગે મંદિરને શિખરે જાઓ,
હુતાના શિખર પ્રદેશને દરથી પ્રકાશે
અને રાત્રિએ અમટાતી સ્થામનીકાને
આસા કિરણ આપો.

[ત્યાર પછીના બે શ્લોકમાંથી માન બે બે અક્ષરો જ ગણી ૨૫-૧૦ જ. હજારો રૂ. વસ્તુ-
દ્રના તોશાનમાંથી જમાવનાર દેવો છે. સરખાવે H. Aymn. Hom. ૩૩૬. ff અને
Eurip. Helen. ૧૪૭૬. ff. વળી લિઓપોલ્ડ ફ્રાંક યોદ્ધાના Arianche Religion
II (૧૯૧૧) પૃ. ૪૨૮-૪૫૮ માં આવેલા Die Dioskuren વાળું પ્રકરણ પણ ત્રેયા
જેવું છે. આદ્યાદ્યોસના શ્લોક અગીઆર અક્ષરની ત્રણ અને ૭ અક્ષરની એક (Hex-
ameter) હેતુની એમ ચાર પંક્તિઓના છે. વેદના શ્લોક અગીઆર અક્ષરની ચાર
પંક્તિના છે. મૈત્રેય સમિતિ નામના મારા ગ્રંથમાં (૧૯૧૬) પૃ. ૧૫૮ થી, અગિઆર
અક્ષરની પંક્તિની હિતપતિ સંબંધે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, અને ૭ અક્ષરનું દેવટનું
જે સ્વતંત્ર ટુકું ગણ્ય છે તે વિશે તે જ ગ્રંથમાં ૧૩૧ ને પૃષ્ઠે અને ખાસ કરી Klop-
Metrik (૧૯૨૦ VVV) નામના મારા લેખમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.]

આમ સંકટમાંથી તારનાર એ દીઓસ્કુર તે બે દેવો છે, તેમને દરેકથી પુરુષ માન-
વામાં આવે છે અને સદાયતા માટે એમની ભેગી જ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. 'એકસના
પુત્રો' એ એમનું નામ તે વેદમાંના દ્વિયો નપાત્તાને મળતું આવે છે, અને વળી વેદમાં
પણ એ બંને દેવ સંકટસમયે સદાયતા કરનાર મનાયા છે. આદ્યાદ્યોસે કરી છે એવી
રીતે એમની પ્રાર્થના સદાયતા માટે કરવામાં આવે છે અને જેમણે કરેલી સદાયતાને
કારણે એમનાં રતવન વારંવાર ગાવામાં આવે છે. વેદમાં દરેલા વર્ણન પ્રમાણે અદ્યુન
રથમાં બેશીને એ ત્રિયરે છે અને ત્યારે એ અશ્વિના કહેવાય છે અને વળી નાડસત્ત્વા
(ન અસત્ત્વા) પણ કહેવાય છે, એટલે કે માણસ સુખેથી વિશ્વાસ રાખીને એમને કારણે
જીવ શકે. એમના પ્રત્યે ઉચ્ચારેલા વેદમંત્ર આ પ્રમાણે છે (જર્મન અનુવાદ યાસમાનનો
છે. મૂળમાં અગીઆર અક્ષરની પંક્તિઓ છે, તેને અનુસરીને અનુવાદમાં પણ અગીઆર
અક્ષરની પંક્તિઓ રાખી છે.)

- મં. ૧. આવો, હે અશ્વિન, રથેનપદીએ અંકિત
અ. ૧૭. રથમાં બેશીને તમે ભવ્ય સદાયક,
મૂ. ૩. તમારો રથ મંત્રના મન કરતાં જે તરિત વેગ વાળો,
વાણ કરતાં જે, ને એ ત્રિવંધુ છે, હે વીર.

તમારા રથમાં બેસીને આવેા, જે ત્રિવંધુ છે,
તેમાં ત્રણ બેસે છે, સારાં ગોળ પગ પેરાં છે;
અમારી ગાયોને પુષ્ટ કરેા, મોડાને ત્વરિત કરેા,
અમારાં માણસોને સગળ કરેા, હે અશ્વિન. ૨

ત્વરિત રથે બેસી અહીં આવેા
અને આ પર્વતનો રાખદ લેખ લેા,
નદિ તો પ્રાચીન ગાયકેાએ તમને
લીડમાં સહાયક શાને કલા હે અશ્વિન ? ૩

હે અશ્વિન, તમને આ રથેન પક્ષીઓ લાવે છે,
એ ત્વરિત પક્ષીઓ, જે રથને ખેંચે છે;
સ્વર્ગનાં ગીધ પક્ષી જેટલાં એ વિશ્વાસ પાત્ર છે,
અને તમને નિશ્ચય યજ્ઞમાં લેખ જાય છે. ૪

તમારા રથ ઉપર સૂર્યની કન્યા,
એ યુવતી પરિપૂર્ણ આનંદે ચઢી,
અહંભુત રાતાં પક્ષીને વધી લાવનારા
એ ત્વરિત અશ્વેા તમને અહીં લાવે. ૫

બલ્યતઃ દ્વારા તમે વંદન કરાવેા છો
સકિત દ્વારા રેલ કરાવેા છો, હે વીર;
ભૂગુના પુત્રને તમે સમુદ્ર પાર લેખ ગયા
અને અયવાનને શ્રી યુવાન બનાવેા. ૬

અશ્વિના તાપમાં સમાન ગએલા અશ્વિને,
હે અશ્વિન, તમે તાજે કરી ખળ આપ્યું;
અંધ થએલા કુવરને, એની પ્રાર્થના સાંભળીને
તમે શ્રી એને આંખેા આપી. ૭

નાશી જતા શયુની ગાયને હે અશ્વિન,
તમે પ્રાચીન કાળે દૂધે બરી કાઢી.
વર્તિકાની બીડ તમે બાગી,
અને વિરપલાને નવી જગ્યા દીધી; ૮

પૂર્વકાળ

સાપને મારનારો ઇન્દ્રથી ગ્રેરણું પામેલો;
જોખારતો શત્રુને તોડી નાખનારો,
સમળ અંગવાળો અભિમૂર્તિએ ઉઘ
એવો શ્વેત અશ્વ તમે એકુને આપ્યો.

માટે અમે તમને હે સુગત વીરો,
સહાયતાને માટે પ્રાર્થોએ છીએ;
અમારી પ્રાર્થનાઓથી સંતુષ્ટ થઇને
અમારા કંઠ્યાણુને અર્ચે રથે બેસી આવો.

હે સત્ય પુરુષો, તામ્ર શ્યેનને વેગે
અમારી પાસે આવો, હે સન્નોય,
પ્રત્યેક પ્રભાતની ઉપાને ઉદયકાળે
હવ્ય લાવીને તમને પ્રાર્થું છું. હે અશ્વિન.

૧૦

૧૧

આમ આવા પ્રકારના અમુક કેટલાક દેવ પ્રાચીન ભારતવાસીએ, પ્રાચીન ગ્રીકોએ, કંઈક અંશે પ્રાચીન રોમનોએ, પ્રાચીન જર્મનોએ અથવા ઇંડો-જર્મન પ્રજાના ધણાંપરા લોકોએ જે માન્યા છે, તે તેમના અતિ પ્રાચીન કાળના, ઇંડો-જર્મન પ્રજાના મૂળધર્મ માંથી ઉતરી આવેલા છે.

ત્યારે, પ્રથમ તો આકાશનો દેવ તે જર્મનમાં Vater 'Zeus, ગ્રીકમાં લાટિનમાં Jui-piter (Dju-pater ઉપરથી) વૈદિક ઘોઃ પિતા કહેવાય છે.

મળરક્ષાની દેવી જર્મનમાં Leuchterin ગ્રીકમાં લાટિનમાં Aurora, વૈદિકમાં ઉષ્ણ કહેવાય છે.

સૂર્યદેવને જર્મનમાં Himmlische, ગ્રીકમાં ગોથિકમાં Sautil વૈદિકમાં સૂર્ય કહે છે.

અગ્નિદેવને લાટિનમાં igni-s, પ્રાચીન શ્લાવમાં ogni, વૈદિકમાં અગ્નિ કહે છે.

વાયુદેવને જર્મનમાં Woutan અથવા Odin, વૈદિકમાં વાત કહે છે; વેદકાળના આર્થો જેને રુદ્ર (ભયંકર) કહેતાં તેને પછીના કાળના આર્થો મંગળ ભાષામાં શિવ (કંઠ્યાણકર) કહેવા લાગ્યા.

યુદ્ધનો દેવ આદિમાં માસ્-મૃત (મનુષ્યમારક) હતો, તેમાંથી મામૃત થયો અને

તેમાંથી સામ્યાભાસને લીધે માવૃત્ત, લાટિનમાં Mavorst અને Mart વૈદિકમાં મરુત કહેવાયો.

સ્વર્ગીય કળાધરને જર્મનમાં Elfen, ગ્રીકમાં Oppheus, વૈદિકમાં ઋસુ કહે છે. નરીય (હીંદમાં દિપ્તિ ભવિષ્ય ભાખવું), મૂળે પ્રારબ્ધ, શ્વાયમાં Bogh, વૈદિકમાં મગ કહેવાય છે.

પ્રાચીન ઈડો-જર્મન પ્રગ્નનો ધર્મ તે પ્રકૃતિધર્મ હતો. ચારે બાજુથી સુષ્ટિમાં અનુ-ભવાની શક્તિ અને તેનાં દૃશ્યો તથા તેનાં પરિણામોથી આપણા પૂર્વજને આશ્ચર્યચકિત થતા અને તેને પૂજ્યભાવે નીરખતા, એમનામાં તેઓ કંઈક ઉચ્ચ અને અલૌકિક, દૈવિક અને શાશ્વત ભાવ આરોપતા, એમની સ્તુતિ અને પ્રાર્થના કરતા, મળેલા અને મળવાના લાભ માટે એમને નૈવેદ્ય ધરાવતા, સ્વર્ગીય અતિથિઓ હોય એમ એમનું આવાહન કરતા અને એમને ખાદ્યપેય ધરાવતા, અને એમના આશીર્વાદને માટે પ્રાર્થના કરતા. આમ પ્રકૃતિ પૂજા અને પ્રકૃતિ સંસ્કાર, અને એ સૌ કરતાં ચે વધારે તે ગંભીર પ્રકૃતિ ભાવના એ આ ધર્મનું તત્ત્વ હતું. એમણે પ્રકૃતિ વિષેનાં કાવ્યો-અર્થ અને ભવ્યતા વિષેનાં તેમ જ વળી આકાશ અને પૃથ્વીમાંજો, અનુભવાતા ભય વિષેનાં અને મનુષ્યના સુખદુઃખ વિષેનાં પ્રવચ્ચશીલ કાવ્યો રચ્યાં; જે કે આનંદે અપાતાં બાહ્ય અને અંતરતમ સમર્પણ સાથે એને સંબંધ નહિ પણ દશે; છતાં ચે આ પ્રકૃતિપૂજનમાં એમને કાવ્યો રચ્યાં. આ પ્રકારનાં સમર્પણ-નૈવેદ્ય અને સાથે સાથે જ સહાયતા માટેની પ્રાર્થના કે જે ધાર્મિક ભાવનું બાહ્ય સ્વરૂપ હતું, એણે કાવ્યનું સ્વરૂપ લીધું; અને આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે આપણા ધાર્મિક કાવ્યોએ એ રીતે પોતાની જડ નાંખી.

આપણા ઈડો-જર્મન ધર્મે પ્રાચીન ભારતમાં પોતાનો કેવો વિકાસ કર્યો, ધીરે ધીરે એમાં કેવા કેન્દ્રાર થતા ગયા અને પછીના જુગમાં એવા સામાન્ય ધર્મથી સંતોષ ના થયે તેમની જુદા જ પ્રકારનાં નવાં નવાં સ્વરૂપો કેમ વિકસ્યાં અને પરિણામે મહત્ત્વસ્વરૂપે બૌદ્ધ ધર્મ કેમ પ્રદટ્ટ થયો એ ક્રમ હવે આપણે તપાસીએ.

ભારતનો પ્રાચીન કાળ

ધર્મે બૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના સુધીના પ્રાચીન ભારતના ધર્મવિકાસ ઉપર આપણે દૃષ્ટિ કરીએ. એ વિકાસને ધણી સૈદ્ધાન્તિક ધ્રુવો ૫૦ સં ૫૦ ૧૨૦૦ થી ૬૦ સં ૫૦ ૧૨૦૦ સુધી સંકેતિત કર્યાં હતાં. એ જુગ આર્યોના વિજયનો અને વિસ્તારનો હતો. ઈડો-જર્મન પ્રગ્ન પશ્ચિમથી નિકળીને સિંધુનદી ઉપર આવી પહોંચ્યા પછી ધીરે

ભારતનો પ્રાચીનકાળ

ધીરે ગંગાનદિની સંપાદનપિ ઉપર આવી અને ત્યાંથી દક્ષિણમાં તેમ જ ઉત્તરમાં હિમાલય ઉંચી ખીણોમાં વિસ્તરી. આમ જો સૈદ્ધાંતોમાં ધીરે ધીરે જો મહાદ્વીપકલ્પનો મોટો ભાગ ઇંડો-જર્મન સંસ્થાનિકોથી ભરાઈ ગયો. ત્યાં વસતા આદિ-વાસીઓના આ આર્થો પ્રભુ થઈ પડ્યા; પ્રભુ થઈ પડે જોવી એમની શક્તિ હતી; કારણ કે એ પોતાની સાથે સંસ્કૃતિ-ઉત્કર્ષ-ક્ષેત્રો આંઆં હતા. ત્યાર પછી સૌથી પ્રથમ સંસ્થાન સ્થાપનાનું મહત્કાર્ય શરૂ થયું. ઇંડો-જર્મન પ્રજાનાં, પ્રમાણમાં નાનાં ટોળાં અસંખ્યાત આદિ-વાસીઓમાં ભળવા લાગ્યાં. ગૌરવર્ણ પ્રજા સ્થામવર્ણ પ્રજામાં ભેળાઈ અને મોટા વિસ્તારનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં; અને સ્થામવર્ણ પ્રજાના જે કોઈ ખુલ્લેખોચરે બરાઈ પેઠા નહિ, તે ગૌરવર્ણ પ્રજાના દાસ થઈ રહ્યા. આ વિનયનું અને સંસ્થાન સ્થાપનાનું પ્રાચીન કાર્ય ત્યાર પછીના નવા જુગમાં વળી નવે રૂપે પાછું આંશે જરી પાછો ભારત ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. અને જેમ આજના રાજ્યકર્તાઓ ભારત-વાસીઓથી છુટા જ રહે છે, તેમ જો બીજી વારની સંસ્થાન-સ્થાપનામાં પણ થયું. સ્થામ-પ્રજાથી ગૌરપ્રજાને દૂર રહેવાની અગત્ય લાગી; કારણ કે મિશ્રણથી અવનતો થઈ હતી એમ અનુભવે જણાયું છતાં એ આ અવનતિ ત્રણ સૈદ્ધાંતો અંતે સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ ગઈ; પણ શરૂઆતમાં એમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન ગૌરપ્રજાએ કર્યો હતો, આ વર્ણસંસ્કરતા અને અવનતિ સામેના વિગ્રહમાં રક્ષણરૂપે જાતિભેદની સ્થાપના થઈ. બેશક, ભારતમાંની જાતિ-ભેદ આમ પ્રાચીન ભારતના સંસ્કૃતિવિકાસનું આવશ્યક અંગ હતું. અને આ જાતિભેદ તે પરિણામે એમના ધર્મનો સિદ્ધાંત થઈ પડ્યો; વેદમાંથી પછીના જુગમાં વિકાસ પામેલા એમના ધર્મસ્વરૂપનો એક મેરુ બન્યો; અને એ ધર્મસ્વરૂપને આપણે બ્રાહ્મણધર્મને નામે જાણખાંજી છીએ.

નૈવેદ્ય-સમર્પણ-બલિદાન એ આ ધર્મસ્વરૂપનો બીજો મેરુ બન્યો. આ નૈવેદ્ય કર્મ અમુક સ્વરૂપે સ્વાભાવિક રીતે પૂર્વે પણ હતું જ પણ વેદ પછીના જુગમાં એણે સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; અને આગેના પ્રવાસકાળમાં ઉંચે ચડેલો કાચપંચની ધીરે ધીરે હુમ થતો ગયો અને કંઈક ગૂઢ કલ્પનાઓ તેમ જ કંઈક વ્યવસ્થિત નિર્ણયો ધર્મ ઉપર પોતાની છાપ પાડતાં ગયાં તેમ તેમ આ બલિદાન પુરાહિત સંપ્રદાયને બળે ધર્મક્રિયામાં પ્રધાન ક્રિયાનું સ્થાન પામતું ગયું.

પ્રાચીન વેદધર્મમાં જે કલ્પવૃક્ષની મુખ્ય હતો તે પોતાનું સ્થાન સાચવી શક્યો નહિ. આમ સૌથી થયું; પ્રકૃતિનો સ્પષ્ટ અને સ્થિત ભાવ તથા પૂજ્ય ટળીને આમ જોઈ

માનવ સ્વભાવને નવું જાણ આણી આપનાર કંઈક વસ્તુને માટે ધર્મના નવા સ્વરૂપની જરૂર પડેલી રચાઈ એ સમજાવું દશે. શ્રીકૃષ્ણમન પ્રાચીન જુગમાં પણ એ પ્રમાણે ફેરફાર રચના દેના, કારણ કે ત્યાં પણ સમય વીતને પ્રાચીન દેવભાવના સમજાતી જાંધ રાઈ ગઈ હતી અને ત્યાંના વાનવાસો વિષસમસ્તમાં અને એનાં જ્યાં પ્રકારનાં સ્વરૂપોમાં આત્માનું જ કે જાણ કરું હતું. સમયે અને પર્વતોએ કરીને જાડીના જગત્થી છુટા પડી ગયેલા પ્રાચીન જગત્માંથી કંઈક જુદી જ રીતે, પછીનાં પાંચસો વર્ષમાં, બમધ્ય સમુદ્રની ચારે બાજુએ નીકળીને, કંઈક જમ, આવનાં ત્યાં વિકાસ ગયો. અલગ પડી ગયેલા ઉપજ પ્રદેશ કરતાં ત્રીજા જગત્ સમુદ્રની ચારે બાજુમાં માનવ-સ્વભાવનું નવું ફળ પ્રમાણમાં મોટું અને જુદી જ રીતે રચના થઈ ગયું, આપણે ફળ સારાનિષ્ટ અને સારથ્યકર આવ્યું એમાં તો કંઈ શંક નથી. આ જગત્માં આપણી પડી ગયેલી સંસ્કૃતિથી જુદી જ રીતે એ નવું સ્વરૂપ રચના થઈ ગયું છે.

[illegible]

ભારતનો પ્રાચીનકાળ

સાચો હતો; અને આજના હિંદુને પણ તે સ્વાભાવિક જ લાગે. આ મતનું મળ શોધવાને આપણે ભારતના આદિવાસીઓને જાણે જવું જોઈશે; જેમને ઇંડો-જર્મન પ્રવાસીઓએ જિંદી લીધા હતા અને પોતાના ધર્મમાં જોળવી દીધા હતા. પ્રાચીન વેદકાળમાં તો આપણી ઇંડો જર્મન પ્રજામાં પુનર્જન્મના મતનું કોઈ નામ નિશાન નહોતું. પણ છતાંયે પ્રાચીન ગ્રીકો મરણ પછીના જીવનને અને એવી પારલૌકિક વાતોને માનતા. વેદકાળના પછી કેટલાક વર્ષ વીતે તો ભારતમાં એ મત સર્વત્ર વ્યાપી ગયો. આમ એ મત આદિ-વાસી-ઓનો મત હતો, સાંતી બ્રમિતો સ્વાદ એ ક્ષેત્રમાં આવ્યો હતો.

હવે ત્યારે પુનર્જન્મના મતમાં શો ભાવ રહેલો છે? એમાં બે ભાવ છે;—ધણીપરા વિચારકો જણાવે છે એમ ધર્મના સદ્ધ થએલા સ્વરૂપમાં એના બે ભાવ છે. એક તો, મૃત્યુ પછી જીવન ચાલુ રહેતું નથી, પણ ખીન્ન કોઈ સ્વરૂપમાં રહે છે, અને મરનારનો આત્મા ખીજ કોઈ યોનિમાં—માણસની કે કોઈ છતર પ્રાણીની યોનિમાં—અવતરે છે. એ મતનો ખીજો ભાવ એવો છે—અને જે વધારે મહત્વનો છે; ધાર્મિક વિચારકો જેને વધારે મહત્વ આપે છે—તે એવો છે કે પુનર્જન્મના મત પ્રમાણે આજનું જીવન પુણ્ય કર્મ કે પાપ કર્મ પામશે અર્થાત્ પુણ્ય જીવે મરણ પછી સારો જન્મ પામશે અને પાપ જીવે કોઈ નખળો જન્મ પામશે. આમ પુનર્જન્મને આધારે વિશ્વ-વ્યવસ્થાની નૈતિક યોજના રચાય છે. સિદ્ધાન્ત એવો છે જે પુણ્ય જીવે તો તેમ જ પાપજીવે તો તેમના કર્મનાં ફળ આ જન્મમાં પૂરી રીતે મળી શકતાં નથી; આથી એવો જ તર્ક બાંધવો ઘટે કે આજ સુધીના જીવનને સાંધનારૂં ખીજું નવું જીવન હોવું જોઈએ. વળી આ આખા મતને પરિણામે જીવનની વર્તમાન સ્થિતિનું કારણ પણ સ્પષ્ટ થાય છે; જીવે ગયા અવતારમાં જે પુણ્ય કર્મ કર્યા હોય તે ઉપર એના આ જન્મના સારા ફળો આધાર છે, અને તેવી જ રીતે આ જન્મનાં નખળાં ફળ તે ગયા જન્મનાં પાપકર્મને લીધે છે. એ મત પ્રમાણે અનેક જન્મ થાય છે અને એને પરિણામે વર્તમાન જન્મનું કારણ કેવું કહાય છે એનું હારથજનક ઉદાહરણ આપું. જ્યારે

એવી સમજને લીધે વર્તમાન સ્થિતિમાં સતોષ માન છે. શુદ્ધ જ્ઞાને મનનીરતના શમણમાં જે કોઈ એક અથવા અનેક પુનર્જન્મને સારી ગેરે સમજી શકે તો તે મન્ય મન્યું.

આમ પુનર્જન્મનો મત પરલોકને લગતો નૈતિક ધાર્મિક મત છે. પ્રથમ તો, એ આત્માની અમરતાનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે મૃત્યુથી કંઈ જીવનનો અંત આવતો નથી; અને પછી, જગતની નૈતિક વ્યવસ્થાનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે જીવનું પ્રારબ્ધ જોના કર્યા કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. આમ જનમાં છતાં ગે, ખરેખર આ મત આપણને અદ્ભુત અને વિચિત્ર લાગે છે. એ મને લખચોરાસીમાં ફરના માણસે પશુમાં જઈ પડે, પણ આપણી બૌદ્ધિક વિદ્યાને મતે તો પૃથ્વી ઉપરનું પ્રાણી-જગત સૌથી નીચેથી શરૂ થયું હતું અને પશુ તથા મનુષ્ય વચ્ચે કશો તાર્ત્વિક ભેદ નથી. આપણે ફરના અને અતિમ આધારરૂપ આ પરલોકને નદિ માની શકીએ, અને તેથી આપણે આ લોકને મહત્ત્વ આપ્યું છે, તથા ઉચ્ચ અને સ્વતંત્ર ભાવનાને વસ્તુસ્થિતિના સાંકડા ખુણામાં દબાવી દીધી છે. આપણને એ સુંદર અને ભવ્ય લાગતું દર્શ, પણ તે માત્ર પોદકળ છે અને દુંદ્રી દષ્ટિનું છે.

શુદ્ધ પૂર્વેના ભારતમાંના ધાર્મિક ઇતિહાસ તપાસતાં આપણે વિશિષ્ટ પ્રકારના ધર્મમતને ખાસજી-પુનર્જન્મના મતને-ખાસજી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ નવી જીવનચર્યાના વિશિષ્ટ આશ્રમની જોળખાણ થાય છે. સિધ્ધિ એવો છે જે ઉત્તરાવસ્થામાં માણસે જગતમાંથી જીવનને સંકેલી લઈને વનમાં જઈને વાસ કરવો જોઈએ વળી એવો પણ વિધિ છે જે વૃદ્ધાવસ્થામાં એણે ઘર વહેવાર પોતાના પુત્રોને સોંપી દેવો જોઈએ અને વનમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. જીવનની ઉત્તરાવસ્થાનો જે આશ્રમ એનું નામ વાનપ્રસ્થ-વનમાં જઈ રહેલું તે-છે; અને એ આશ્રમમાં રહીને માણસે જે આધ્યાત્મિક સાદિત્વનો અભ્યાસ કરવાનો છે એને આરણ્યક-વનગ્રંથો-કહે છે. વળી વ્યવસ્થિત રીતે સ્થપાએલા મઠમાં કે વિદ્યારમાં રહીને પણ જિજ્ઞાસુ અભ્યાસ કરે. ભારતના સાધુસંઘમાંથી વિકાસ પામીને આ મઠ અને વિદ્યાર સ્થપાયા હતા અને એમની સ્થાપના શુદ્ધ પૂર્વે થોડા જ સમયથી થવા લાગી હતી. વનમાં જઈને એકાન્તમાં રહેવાને બદલે વયોવૃદ્ધ પુરુષો કોઈ પ્રખ્યાત મઠમાં જઈ રહેતા ને પછી તે એ મઠના શુરુ અને અધિષ્ઠાતા બનતા. એવા ઉદ્દેશ છે કે શુદ્ધ ન્યારે ઉપદેશ કરવા વિચાર્યો ત્યારે આવા અનેક મહાધિષ્ઠાતાઓ પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે એમને શરણે ગયા અને એમનો પોતાનો સાધુસંઘ સ્વયંમાં એમને સદાયક થયા.

ત્યારે, ભારતમાં પ્રાચીન મઠમાંથી વિકાસ પામીને સાધુસંઘ કેવી રીતે ચલાયા એ આપણે જોઈએ. પણ આ મંતે પણ પોતાનો વિશિષ્ટ ઇતિહાસ છે. યાચકને પોતાને ખબર

મહાવીર અને યુદ્ધ

હશે કે દ્વાપરયુગમાં (જેને અંગ્રેજીમાં જર્મીન કહે છે તેનાં) અનેક પ્રાંતોમાં આવી પ્રજાથી છે. મહાપતિ બ્યારે દિતરાવરયાજો પહેલો છે ત્યારે પોતાનાં ધરત્યાર બ્યેદ પુત્રને સોપી સંસારમાંથી સરી જાય છે; ભારતવાસીઓ જેને વાનપ્રસ્થ કહે છે એ આ અવસ્થાને કહી શકાય. હવે આપણાંમાં આ માત્ર સાંસારિક રૂઢિ, રિવાજ, પ્રથા નહી. ભારતમાં સૌ વસ્તુ ઉપર ધાર્મિક રંગ ગરે છે, તેથી એ રૂઢિ ધર્મ પ્રદેશમાં પ્રવેશ પામી, એને ધાર્મિક વિધિ આપાયો અને વ્યવસ્થાઓ કરીને પૂર્ણ વિકાસ આપવાના પ્રયત્ન થયા. આમ જે રૂઢિ પ્રાચીન ઇંડો-જર્મન પ્રજામાં હતી તે ભારતમાં જ્યાં ધાર્મિક વિકાસ પામી, તેમાંથી વાનપ્રસ્થ આશ્રમ પામ્યો અને તેમાંથી મઠ થયા.

સાંસારિક ધાર્મિકતાની સાથે સાથે જ જે પ્રાચીન વિકાસ થયો તેને પરિણામે ભારતમાં આમ સાધુજીવનની યોજના થઈ અને તેને અત્યંત મહત્ત્વ આપાયું. આ વિકાસથી યુદ્ધ તથા મહાવીરના ધર્મ સાથે ખિસ્તિ ધર્મને ભાવનામાં મહત્ત્વનો વિરોધભાવ વિકસ્યો. પૂર્વના ધર્મ સંસારમાંથી પલાયનના, શ્રદ્ધાવરધાના, ત્યાગના-કુંડામાં સંન્યસ્તના-છે, પશ્ચિમનો ધર્મ સંસારકાંતિનો, યુવાવસ્થાનો, પુરુષાર્થનો, આશાનો-કુંડામાં દેવળનો ધર્મ છે. યુદ્ધના અને મહાવીરના ધર્મમાં મઠ-અથવા આપણા મઠને મળતું કંઈક-મધ્ય જિંદગી છે. ખિસ્તિ ધર્મમાં મધ્યજિંદગી દેવળ છે.

મહાવીર અને યુદ્ધ.

અત્યાર સુધીની ચર્ચાથી આપણે એ કંઈક જાણી શકીએ છીએ કે મહાવીર અને યુદ્ધના મોં કયી જૂમિકામાંથી રચ્યાં. એમની પાછળના અંતર્ગતમાં પ્રાકૃતિક શક્તિઓની ઇંડો-જર્મન દિદિક ભાવનાની પૂજા છે-એટલે કે કાવ્યમય અનેકેશ્વર વાદ છે. આમાંથી અંદરની બાજુએ એકતા સાધવાના પ્રયત્નો થાય છે અને અદ્વૈતવાદની દિશાઓ શોધાય છે. ત્યારે વળી બહારની બાજુએ બળિપૂજાનું જોર થાય છે. સાથે સાથે સમાજમાં વર્ણવિભાગ પણ યોજાય છે. વળી વિકાસ થતે થતે પુનર્જન્મનો મત પ્રકટ થાય છે અને પ્રાચીન અભ્યાસને બળે આ શ્રમ-સંસ્થાઓ અને સાધુજીવન વિકાસ પામે છે. આની સાથે બધા પ્રદેશોમાં ચંચળતા આવે જાય છે, નવા આદર્શો કલ્પાય છે-બધી દિશાઓમાં દૃષ્ટિ જાય છે, અને પરિણામે નવ આદર્શો યોજાય છે.

કાષ્ઠર પૂર્વેના છઠ્ઠા સૈકામાં નવનવા મતો પ્રકટી નિકળે છે. પુરોહિત સંસ્થાથી એ જોના બલિધર્મથી કંટાળેલા અનેક વિચારકો તેમની સામે પોકાર ઉઠાવે છે અને એવો ધ શ્રીપવવાના પ્રયત્ન કરે છે કે જેથી એક ખીખની વિરુદ્ધ જતા અનેક મતોને એક સંગ

૧ નામ નિર્દેશ

આપણા ધર્મસંસ્થાપકોમાં એ એ નામે વધારે પ્રખ્યાત છે. પણ વળી મહાવીરને અને યુદ્ધને એમના ધર્મમાં પડીશે અને ભાષા-ભેદો અને મિત્રો કયે નામે જોલાવતા એ પણ આપણે જાણવું જોઈએ. મહાવીરનું નામ વર્જમાન (વધતા જત!) હતું અને યુદ્ધનું નામ સિદ્ધાર્થ (ભાગ્યશાળી) હતું. જ્યારે આપણે સંજ્ઞાઓ વિશે વિચાર કરવા ગયા છીએ ત્યારે તો હજી એ પણ નમ્રી કરવું જોઈએ કે મહાવીરના અને યુદ્ધના અનુયાયીઓ કયે નામે જોળા ખાતા અને જોળાવાય છે. (લાટિન) ખ્રિસ્તી ઉપરથી ખ્રિસ્તિઆનુસ (ફ્રેંચ christian) અને જર્મન ખ્રિસ્ત તથા મોહમ્મદ ઉપરથી મોહમ્મદનર શબ્દો જેમ આપણે યુરોપમાં યોજ્યા છે તેમ જ યુદ્ધ ઉપરથી એમના અનુયાયીઓને માટે યુદ્ધિસ્ટ શબ્દ યોજ્યો છે. યુદ્ધ હિંદુસ્થાનમાં પ્રાણલુધર્મિઓ યુદ્ધના અનુયાયીને જોઈ કહે છે અને મહાવીરના અનુયાયીને એમના ઉપનામ જિન ઉપરથી જૈન કહે છે, જેને આપણે જિનિસ્ટ કહી શકીએ. મહાવીરનો અનુયાયીને માટે હિંદુસ્થાનમાં વપરાતો જૈન તેમજ યુરોપમાં બનેલા યુદ્ધિસ્ટ શબ્દને અનુસરીને જિનિસ્ટ એ અને પારિભાષિક શબ્દો આપણે હાલ વાપરીએ છીએ; અને તેવી જ રીતે મહાવીરના ધર્મ સંબંધે આપણે જ્યારે જોલીએ છીએ ત્યારે પણ જૈનધર્મ તેમ જ (જર્મન) જિનિસ્ટસ એ બે પારિભાષિક શબ્દો વાપરીએ છીએ.

આટલાં બધાં નામ જ્યારે હું ગણાવી ગયો ત્યારે વાચક કહેશે કે 'નામ તો રાખ ને છુમાડો' છે. પણ છતાં યે અમુક નામ તો રાખ ને છુમાડા કરતાં વધારે છે એમ એનું પારખું કરતાં જણાશે. પૂજ્ય અને માર્ગદર્શક જેવાં ઉપનામોમાં પણ ભાવ તો છે જ અને વળી જો સાચી રીતે સમજવામાં આવે તો યુદ્ધ અને મહાવીર એ મુખ્ય નામોમાં એથીએ વધારે ભાવ રહેલો છે.

યુદ્ધ એટલે જેણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એને આપણે જ્ઞાની કહીએ. મહાવીર એટલે જે મોટો વિજેતા એ નામ આપણને બીજી જ દિશાએ દોરે છે. સાધુઓમાં વીર તો એ જ છે, જે સૌથી વધારે કષ્ટો સહન કરી શકે, જે તપશ્રયમાં બહુ આગળ વધી શકે; એટલે માટે મહાવીરનો લગભગ અર્થ મહાતપસ્વી એવો થઈ શકે. પ્રાચીન ભારતમાં તપસંબંધે વિચાર થતાની સાથે વીરસ્થાન સંબંધે પણ વિચાર થતો જ, અને એનો અર્થ તપશ્રયી થતો. એટલે કે વનમાં નિશ્ચળ બેસવું અને પોતે વીર રૂપે સિદ્ધ થવું તથા હવે માણીનાં અને બીજાં કષ્ટોની ક્ષી પરવા ના કરવી. સ્વાભાવિક રીતે જ આતો હેતુ એવો નહોતો કે પોતાનું વીરત્વ જગજહેર કરવું, પણ કષ્ટથી પોતાના શરીરનું દમન કરવું. એટલે જ માટે યુદ્ધ એ જ્ઞાની, ને મહાવીર એ મહાતપસ્વી. અને તેથી એ બે મહાપુરુષોનાં લક્ષણ એકંદરે ખરી રીતે મોટો તફાવત વરી આવે છે. મહાવીર છેવટ સુધી ખરા તપસ્વી એકંદરે ખરી રીતે મોટો તપસ્વી તરી આવે છે.

૧. 'દેવો ઉપર આશર' એ નામે ઝોળખના તથા પ્રતિજ્ઞા વડે એ આશર તરફ દર્શાવે છે. પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી; અમુક અમુક પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેઈ હું-અથવા પાપમુક્ત થવાની પ્રતિજ્ઞા લેઈ હું, ને તેમાં દેવોની સહાયતાની આશા રાખું છું.

'દેવો ઉપર આશર' એવા ભાવના સંપ્રદાય દૃષ્ટ શ્રીક્રીષ્ણનાં છે: O'myuni Tou's Yeovs દેવો સામે પ્રતિજ્ઞા લેઈ હું (? દેવોને સપથ-પ્રતિજ્ઞા લેઈ હું?); 'દેવો ઉપર આશર' ને માટે એ જ ભાવમાં સંપ્રદાય ભાષામાં તમ્ અમીતિ-અમ્=શ્રીક્રીષ્ણ O'm એ સંપ્રદાય છે. પ્રતિજ્ઞાને સંપ્રદાયમાં સદ્વચ્ચાર (આમ કરીશ) કહે છે.

અહીં આ સ્પષ્ટ દેરી શ્રદ્ધા ઉપર જ માની લીધેલા દેવનિર્ણયનો આધાર હતો અને એ લોક માનતા કે પાપ મુક્ત થએલા આત્મા સંકટમાંથી મુક્ત થાય છે અને જેણે એને એ સંકટમાં આણી મુક્ત્યો હોય તે મુક્ત પામે છે. ઉપરથી સહાયતા મળે છે અને એને લીધે જ પુણ્ય, ત્યાગ, પાપમુક્તિ, પવિત્રતા વગેરે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એ શ્રદ્ધાએ ભારતમાં એવું સ્વરૂપ પકડ્યું કે અમુક અમુક પ્રકારનાં તપથી જ ઉંચાં કર્યો જંધાઈ શકે. પણ એમ તો કહી શકાય નહિ કે મદાવીરે અને જુધે પ્રત્યક્ષ રીતે આ ભાવના ઉપરથી પોતાની ભાવના રચી શકે. ઉલટું એ તો, તપથી પ્રાપ્ત થતી આ લોકની કીર્તિને કાળે કે પરલોકની સુખને કાળે જે લોક તપ આદરે છે તે લોકને વખોટી કાઢે છે. ત્યાગથી અને દાનદેશથી આ લોકમાં કે પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત કરવું કે આ લોકમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ એમનો આશય નહોતો, મુક્તિ એ જ એમનો આશય હતો. ભારતના તે સમયના ધાર્મિક દર્શનની એક નવી ભાવના-જેના સંજ્ઞામાં મદાવીરે અને જુધે પણ વિચાર કર્યા છે એ ભાવના- મુક્તિ અથવા મોક્ષની ભાવના આગળ આપણે આવી પહોંચ્યા. પણ એ ભાવના વિષે આપણે સ્પષ્ટ રીતે વિચારીએ તો પહેલાં મદાવીરે અને જુધે તપ સંજ્ઞાથી કેવી કેવી ભાવનાઓ બાંધેલી તે પ્રથમ વિચારી લેઈએ. જને ઉત્તમ કૃષ્ણમાં જન્મ પામ્યા હતા, જને પોતાના જ કુટુંબમાં ફરજિયાત મોટા થયા હતા અને જને આશરે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષના સંસારવ્યવહારથી છેક કંટાળી ગયા હતા, એવા કંટાળી ગયા હતા કે આખરે સાદુ થઈ ગયા; અને જનેએ અનિ આતુરતાથી અને પોતાના પરિણામ પુરુષાર્થથી તપશ્રયા આદરી. પણ તપ એમને તો પથર હતો. મદાવીરે એમાં પાર હતો અને એને અનુસરીને પોતાનો એ જ એમની માર્ગદર્શક ભાવના થઈ પડી. એથી ઉતરે જુધે એની પાર નિકળી ગયા અને એમને એથીએ કંઈ પ્રમાણ નહોતું.

અને જ ધર્મે આ સાધુઓને પ્રેરણા આપી હતી. આ બાવના નીચે બીજી
હિંસાને સૌથી બ્રષ્ટ પ્રકારનું પાપ એ માનતા હતા.
આમ એમનો બધો આધાર માર્ગદર્શક બાવના ઉપર હતો. આ બાવના નીચે બીજી
બધી બાવનાઓને કેવી રીતે લાવી શકાય છે એ જોવું હોય તો મહાવીર તરફ દૃષ્ટિ કરવી.
'તું હિંસા કરતો ના' વગેરે પાંચ આગ્રાઓમાં પણ જે નીતિધર્મ નથી સમાધ શકતો તે બધો
નીતિધર્મ તપના કેન્દ્રિય હિંસામાં સમાધ નતો એમને દેખાયો. આહારમાં, વસ્ત્રમાં, અને અન્ય
વિષયમાં જે જે સંયમ પાળવાની આગ્રાઓ બ્રાહ્મણધર્મને મળે તપની વિશાળ બાવનામાં
આવી જાય છે એ સૌની મહાવીર બાહ્ય તપમાં ગણના કરી શકે છે, અને એ ઉપરાંત એવી
બાવનામાં બીજી કેટલીક કહણ વાતો પણ ઉમેરે છે; બધા પ્રકારના આચારોથી અને વ્રતોથી
તેમ જ વળી વીરસ્થાન કે જેને ત્રિષે આગળ હું જોતો ગયો છું તે વડે પણ શરીરને કસવાની
એ આગ્રા કરે છે. વળી આ વાત તો એમણે છેક નવી આણી: તપનાં આ બધાં ઓછાંધર્મનાં
કહણ બાહ્ય સ્વરૂપના જેવાં જ આન્તર તપનાં કેટલાંક સ્વરૂપો યોજ્યાં અને વિનય સેવા
વગેરે સર્વસામાન્ય આચારો, તેમ જ ધ્યાન વગેરે સાધુઓને માટેના વિશેષ આચારો, પણ
એમણે તપમાં સુક્યા. એ ઉપરાંત જેને એ લોક આત્મસંયમ કહે છે અને જેને આપણે
સર્વથા આન્તર તપમાં સુકવાવું કરીએ, એને મહાવીરે બાહ્ય તપમાં સુક્યો છે. અને
વળી એક પ્રકારે તો આપણને એમ લાગે કે તપમાં બાહ્ય અને આન્તર સ્વરૂપ વચ્ચેના
જે ભેદ દરેકે છે તે કંઈ છેક સાચો ભેદ નથી; છતાં તે બાબતની ટીકા કે ચર્ચા કરનાં
કરનાં તપનું આખું વર્ગીકરણ આપીશ અને છેવટેના નિર્ણય વાયકના હાથમાં છોડી દેશ.
નૈનચર્યામાં એ વર્ગીકરણ બે જગાએ આપેલું છે; પહેલા ઉપાંગમાં (Abhandlung
für die kulte des morgenlan des VIII 2, 1883, p. 38-44) અને
પાંચમા અંગમાં.

બાહ્ય તેમ જ આંતર તપ દરેકને છ-છ અંગ છે. બાહ્યનાં આ પ્રમાણે છે.

- ૧ અનશન=અમુક ટુંક સુધી ના ખાવું તે.
- ૨ અવગોદરિક=પેહું ખાવું તે, બાવાર્ય કે આદાર, વસ્ત્ર વગેરેમાં આત્મસંયમ, વળી બદારના બીજાં વિષયોમાં આત્મસંયમ (એટલે કે આત્મચાસન) અને બીજાં કોઈ પણ કોલાહલ કરવામાં સંયમ.
- ૩ બિભાચર્યા=બાહ્યા માગવા નિકળવું તે.
- ૪ રસપરિત્યાગ=રવાદ ઉપર સંયમ.
- ૫ કાયકલેશ=શરીરને કસવું તે, બાવાર્ય કે આસનવાળી નિશાળાભાવે બેસી રહેવું, વધુ રવું નહિ, યુક્તિ નહિ, અને બધી ધરીરક્રિયા ઉપર સંયમ રાખવો અને એમ કરીને કાયા કસવી તે.
- ૬ પ્રતિસંતીનતા=ગોતાની અંદર ધ્યાન વાળવું, બાવાર્ય કે બાહ્ય વિચારોને અને લાગણીઓને બંને તેમ દબાવીને એકાન્ત રચણે અમુક સમય સુધી બેસવું તે. કાચબો જેમ પોતાના અંગ સંકેતી લે છે એમ માથુંસે સારા વિચારમાં ઈતરવાને માટે, બાહ્ય જગતમાંથી પોતાનું મન સંકેતી લેવું.
- આંતર તપનાં છ અંગ આ પ્રમાણે છે.
- ૧ પ્રાયશ્ચિત્ત=સારા થવાના વિચાર કરવા તે. બાવાર્ય કે પસ્તાવો કરવો તે.
- ૨ વિનય.
- ૩ વૈષાદ્ય=સેવા કરવા તૈયાર રહેવું તે.
- ૪ સ્વાધ્યાય=અધ્યયન
- ૫ ધ્યાન.
- ૬ ઉત્સર્ગ=સંસારમાંથી આત્માને સંકેતી લેવો તે, બાવાર્ય કે જન્મમરણની ધટ.

માગાનું જે દુઃખ, તેમાંથી અર્થાત્ સંસારમાંથી મુક્ત થવું તે. આવી બાવના ઉપરના બધા માનસિક પ્રયત્નો કષ્ટક અસાર અને કષ્ટ જનક લાગશે અને તેથી વાચકના મન ઉપર વળતે આ આખા વર્ગકરણથી સંતોષામનક અસર નહિ પડે. પણ છતાં જે મદાવીરતા અને પરાક્ષ રીતે શુદ્ધના વ્યક્તિત્વ વિષે તે ખાર ખાંસ આપ્યા વિના નહિ જ રહેશે. મદાવીરને શારીરિક અને સાંસારિક પ્રલોભનોમાંથી બચાવવાનું મુક્ત થવું છે, અને તેથી પોતાના બધા નૈતિક અને ધાર્મિક પ્રયત્નોને તપની બાવ

નીચે એ આપણી મને છે: પણ વિનયને અને મદાવીરને સંભાળવા જે અવશ્યક છે તેને પણ એ આત્મસંગમમાં, આત્મશાસનમાં અને આત્મચિન્તનમાં અવશ્યક મને છે. કદાચ કહીએ તો સૌ આત્મમાં લાગી દે છે. આપણે જ્યારે 'હિં' 'હિં' નીચું દે ત્યારે એ એ મિત્રના પરિશીમા છે, ત્યાર પછી એનો ત્યાગ કર્યો, અને તેથી એમણે મદાવીરની મેડે સંવત્સરે તપમાં સમાવેશ ના કર્યો; અને ના કરે એ નો દેખાતો લાગે છે. એમણે પણ પ્રત્યક્ષી જરૂર માની છે, આત્મસંગમ અને આત્મશાસનની રત્નિ કરી છે; શરીરને કસનારી પણ પ્રકારના સંગમવાળી અને કદ દેનારી ક્રિયાઓ, - જેને કોષ સામાન્ય રીતે તપ સમજતા અને જેને મદાવીરે જાણ તપમાં મુખી છે એવી ક્રિયાઓનો - આત્મચિન્તનનો - માત્ર એમણે અનાદર કર્યો. પણ એમના પ્રયત્નોને જાણે એમને એક નથી અને એથી સારી મદાવાવના વધારે દયામરી બ્રૂમિકા-જડી આતી અને એ જ સાચા મદાવના લાગે છે. આને માટે માર્ગ દર્શક શબ્દ જે એમણે વાપર્યો, તે તપસૂ નરિ પણ સમ્યક્ શબ્દ છે અને એનો અર્થ યથાર્થ અથવા શુભ છે. સૌ વિગાર, સૌ હગ્ગાર અને સૌ આગાર યથાર્થ અથવા શુભ હોવા નેહએ. ભારતમાં બધા વિગારોને વ્યવસ્થા પૂર્વક જોડવાનો સંપ્રદાય છે, તેથી જ રીતે બુદ્ધિ પણ પોતાના વિચારોના વર્ગીકરણની વ્યવસ્થા કરી છે-એમણે આક પ્રકારના સમ્યક્-વર્ગ પાડ્યા છે, પણ તે મદાવીરના ચાર પ્રકારના તપસૂ-વર્ગથી જુદી રીતના છે. સમ્યક્ના આ વર્ગીકરણને-અથવા એથી જે બાવ સમજી શકાય છે એને આર્થ અર્થાગિક-માર્ગ કહે છે. એ આ પ્રમાણે છે.

૧ સમ્યક્-દૃષ્ટિ=યથાર્થ જોવું તે અથવા યથાર્થ આસ્થા.

૨ સમ્યક્-સંકલ્પ=યથાર્થ ઇચ્છા અથવા યથાર્થ નિશ્ચય.

૩ સમ્યક્-વાક્=યથાર્થ શબ્દ અથવા યથાર્થ વચન.

૪ સમ્યક્-કર્મ=યથાર્થ કર્મ અથવા યથાર્થ પ્રવૃત્તિ.

૫ સમ્યક્-આજીવ=યથાર્થ જીવનચર્યા અથવા યથાર્થ જીવન.

૬ સમ્યક્-પ્રયત્ન=યથાર્થ પ્રયત્ન અથવા યથાર્થ પુરુષાર્થ.

૭ સમ્યક્-સ્મૃતિ=યથાર્થ સ્મૃતિ અથવા યથાર્થ ભાન.

૮ સમ્યક્-સમાધિ=યથાર્થ ધ્યાન અથવા યથાર્થ આત્માનિમગ્નન.

ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિનું એક પરિણામ એ આત્મ્ય કે મદાવીર અને એમના શિષ્યોએ તપને જે મહત્વ આપેલું તે બુદ્ધિ અને એમના શિષ્યોએ જોણું કરી નાખ્યું છે; અને તેથી જોના જોઈ સમુદ્ધોના જીવનને વિલાસમય અને સાંસારિક લેખવા લાગ્યા; કારણ કે

૬. યુદ્ધ અને યુદ્ધ

શાય છે કે આ અભિપ્રાય અને અનુભવ ભારતમાં નિશ્ચયરૂપે પ્રસરી ગયો. અને એના આખરે યુદ્ધધર્મ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી અદૃશ્ય થઇ ગયો. પણ ખીજી બાજુએ જન્મભૂમિએ જૈનધર્મને આજ સુધી પાળ્યો-પોષ્યો છે. પછીના કાળના કોઇ જૈન મૌદ્ધ (મહુઓની દિનચર્યા માટે નીચે પ્રમાણે ઉદ્દેશ દાખ્યો છે :

મૃદ્ધો શય્યા પ્રાતર ઉત્થાય પેયમ્ ।

મક્ત મધ્યે પાનકં ચાપરાહ્ને ॥

ત્રાક્ષાલ્લં શર્કરા ચાર્ધરાત્રે ।

મોક્ષશ્ચાન્તે શાક્યપુત્રેણ દૃષ્ટઃ ॥

સુવાળી પથારી, (તેમાંથી) સવારે ઉઠીને (કંઈક) પીવું,
બપોરે ભાત, અને પાછલે પહોરે (કંઈક) પાન કરવું.

અર્ધા રાત્રે ત્રાક્ષ અને સાકર (લેવાં)

(અને એ રીતે) હવે શાક્યપુત્રે મોક્ષ દેખ્યો.

૩. પ્રત્યેક યુદ્ધ અને યુદ્ધ

આમ મહાવીરે બધો પુરુષાર્થ આત્મા ઉપર જ દાખવ્યો છે; એ માત્ર સાધુ જ ન હતા, તપસ્વીયે હતા. પરંતુ યુદ્ધને સાચો જોધ પ્રાપ્ત થયા પછી એ તપસ્વી ના રહ્યા, માત્ર જ રહ્યા અને પોતાનો બધો પુરુષાર્થ જીવનધર્મ ઉપર દાખવ્યો. એકનો ઉદ્દેશ એથી મધર્મ થયો; ખીજનો લોકધર્મ થયો. યુદ્ધે પોતાનો ઉદ્દેશ આત્મધર્મમાંથી વિસ્તારીને ધર્મમાં આપ્યો અને તેથી એ વધારે પ્રખ્યાત છે, વધારે પૂજ્ય છે અને આપણી ભાવનાએ બે પુરુષોમાંથી યુદ્ધ જ કાષ્ટરની દિશાએ પ્રયાણ કરે છે.

આપણને જે એ ગ્રોટો ભેદ જણાય છે તે ખીજ બધા વિષયમાં તરી આવે છે. એ બધા વ્યોમાં હવે આપણે સ્પષ્ટતા કરતા જઈશું. યુદ્ધની દૃષ્ટિ હવે લોકસમાજ તરફ વળી અને મતા અંતરને હવે સ્પષ્ટ રીતે લાગી આવ્યું કે માણસ પોતાના એકલાને જ માટે નથી, મનુષ્ય સમસ્ત સમાજને માટે છે, એનું આત્મદાન ખીજોના દિલને માટે છે, એનો આત્મ-જો સૌને માટે છે; આ એમનો ધર્મ મહાવીરના ધર્મથી સર્વથા અને સ્પષ્ટ રીતે અલગ પડે છે. મહાવીરના ધર્મમાં સૌથી ઉચી ભાવના આત્મજોગની—આત્મત્યાગની છે. અને ખીજ બે સંજોગોમાં—પ્રત્યેક યુદ્ધ અને યુદ્ધ એ સંજોગોમાં—પણ આ ગ્રોટો ભેદ સ્પષ્ટ તરીકે ખીજ બે સંજોગોમાં—પ્રત્યેક યુદ્ધ અને યુદ્ધ એ સંજોગોમાં—પણ આ ગ્રોટો ભેદ સ્પષ્ટ તરીકે ખીજ બે સંજોગોમાં—પ્રત્યેક યુદ્ધ અને યુદ્ધ એ સંજોગોમાં—પણ આ ગ્રોટો ભેદ સ્પષ્ટ તરીકે

ર્થાત્ એમાં શૃગાલ નામે એક માણસને આપેલા ઉપદેશનું વર્ણન આવે છે. આ માણસ હસ્થાશ્રમી હતો, તેથી આપણા રિવાજ પ્રમાણે એને માત્ર શૃગાલ નહિ, પણ ભારતના ત્રાજા પ્રમાણે શૃગાલ શેઠ કહેવો જોઈએ. છતાં એ નામ સાથે અહીં કંઈ લેવા દેવા થી, માત્ર એ સંબંધે કંઈક કહેવું જોઈએ, કારણ કે કથાનું નામ એના નામ ઉપરથી ડ્યું છે. આપણે આ ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણ આચાર-વિચારમાં ઉછર્યો હતો. એ ધર્મમાં કૃતિપૂર્ણ બીજો સ્વરૂપે એવી રીતે ચાલતી આવતી હતી કે ધણીક લોક સમસ્ત પ્રકૃતિની જ દરવાને બદલે સંક્ષેપમાં જુદી જુદી દિશાઓની પૂજા કરતા: કોઇક લોક માત્ર નમકાર કરતા, કોઇક લોક અમુક અમુક મંત્રો ભણતા, અને કોઇક લોક અમુક એક દિશામાં ડી જલાગ-જલાલ દેતા; ત્રીજા પ્રકારના લોકોને જૈનશાસ્ત્રમાં દિશા-પોકિખય કહ્યા છે. માપણે આ ગૃહસ્થાશ્રમી પ્રથમ વર્ગનો પ્રકૃતિપૂર્ણ હતો. છુટે કેશ અને ભીતે વસ્ત્રે (બીના સ્ત્ર વખતે જલાગજલિનું ચિહ્ન હોય) હાથ જોડીને સવારના પહેરમાં ચાર વાર પૂર્વ તરફ, છી દક્ષિણ તરફ, પાશ્વર તરફ, ઉત્તર તરફ એણે નમસ્કાર કર્યા, પછી છેવટે તેવી જ રીતે ૧૧ વાર આકાશ તરફ અને ચાર વાર પાતાળ તરફ મસ્તક નમાવ્યું. ભારતવાસીઓ પતિ પ્રાચીન કાળથી સામાન્ય રીતે જ અથવા દશ દિશાઓ ગણે છે; આપણી ચાર અથવા માંઠ દિશાઓમાં આકાશ અને પાતાળ-દિશા ઉમેરી લેવાથી એ પ્રમાણે થાય. આપણે આ પ્રકૃતિપૂર્ણ પોતાની પ્રાતઃપૂજા કરતો હતો તે જ સમયે યુદ્ધ એના ઘર આગળ આવી હોંચ્યા. તે એની પાસે ગયા અને એ ક્રિયા એ શા માટે કરતો હતો એનું કારણ એને પૂછ્યું. એણે ઉત્તર આપ્યો: ‘ મારા પિતાએ મને આમ કરવાનું શીખવ્યું છે અને મારા પિતાની શેક્ષાને હું માન આપું છું ને પૂજ્ય ગણું છું માટે હું આ ક્રિયા કરું છું. ’ યુદ્ધ માનતા હતા : પ્રકૃતિપૂર્ણથી એવા સંસ્કાર બંધાય છે જેથી અતે માણસનું અશુભ થાય છે, તેથી તે શબ્દા: ‘ દિશાઓની પૂજા કરવા કરતાં કેવળ જુદા જ પ્રકારની જ ભાવના પ્રમાણે આચાર માચરવાથી માનવજન્મ સફળ થાય છે. એ જ સારા પ્રકારની ભાવના આ પ્રમાણે છે: માતાપતે પૂર્વદિશામાં સ્થાપવાં, શુરુ અને આચારને દક્ષિણ દિશામાં, પુત્રદારા ને પશ્ચિમમાં, મેત્ર સંબંધીઓને ઉત્તરમાં, બ્રાહ્મણશ્રમણોને એટલે પવિત્ર પુરુષોને ઉર્દ્વ દિશાએ અને દાસ-સ્ત્રોને અધો દિશાએ સ્થાપવા. આમ યુદ્ધ રસ્તે જતાં મળેલા ગૃહસ્થાશ્રમીની—પ્રાચીન પૂર્વ-મેની પ્રકૃતિ પૂજામાં બંધાએલા ગૃહસ્થાશ્રમીની—ભાવનામાં ઉતરી જણતા અને પોતાની માનવધર્મની ભાવના એને સમજવી જણતા એટલું જ નહિ પણ આપણી દયામાં આગળ આવે છે એમ આ જ ભાવનાને પરિપૂર્ણ કરીને એમાંથી આપી કર્તવ્ય શિક્ષા થોડી થાય અને વળી પરસ્પરને કર્તવ્યમાં જોડવાને માટે પણ નવાં વિચારો આમ ઉમેર્યા:—

મનુષ્યોએ જોઈ લેવા માટે પાત્ર થઈ, પાત્ર પાત્ર થઈ, એમ નોંધ.

પણ વળી રાજાઓને પણ રાજાઓ માટે પાત્ર,
મિત્રોની જ, એવામાં પાત્રોને એમ નોંધ.

પણ વળી ગુણોએ પણ પોતાના પાત્રોની,
પતિએ જ પોતાની પત્નીની એમ નોંધ.

પણ વળી પત્નીએ પણ પોતાના પતિની,
માણસો પોતાના મિત્રોની એમ નોંધ.

પણ વળી મિત્રોએ પણ એ માણસની,
શેઠોએ જ પોતાના મેનમેની એમ નોંધ.

પણ વળી મેનમેએ પણ પોતાના શેઠોની,
ગૃહસ્થોએ જ સાક્ષીઓની એમ નોંધ.

પણ વળી સાક્ષીઓએ પણ ગૃહસ્થોની.

અને આમ તારતી દારતી ભેવડી આજ્ઞાઓમાંની દરેકને પછીથી શુધ્ધિ-માદ રાજવામાં
અને સમજમાં ઉતારવામાં ફીક પટે ઝોટલા માટે કમમા રૂપે-માધી પાંચ પાંચ ગણી વધારી
અને તેથી એકંદરે છ ગણી દશ આજ્ઞાઓ કર્તવ્ય સંજ્ઞાએ મમ. ઉદારગ્ય રૂપે ઓમાંની પટ્ટેલી
દશ આપણે લેઈએ:

મા બાપોએ પોતાનાં સંતાનને

૧ પાપકર્મમાંથી વારવાં,

૨ પુણ્ય કર્મ તરફ વાળવાં,

૩ ભણાવવાં,

૪ પરણાવવાં, (અને)

૫ વારસો આપવો લેઈએ.

અને સંતાનોએ ઝોટલા માટે વિચારવું લેઈએ જે

૬ જેમણે મને પોષ્યો છે એમને હું પોષીશ,

૬ જેઓ મારે આધારે છે તેમના પ્રત્યે હું મારું કુટુંબકર્તવ્ય બનવીશ,

૮ મા બાપના ધનનું હું રક્ષણ કરીશ,

૯ એમનાં વારસાને હું ચોખ્ખું થઈશ, (અને)

૧૦ જ્યારે એ જશે ત્યારે હું એમને સ્મરણમાં રાખી પૂજીશ.

આમ આપણી એ કથાનો એ સારાંશ છે તે ગૃહસ્થાશ્રમી લોકોને ગૃહસ્થધર્મ શીખવવાનો છે. અને એ આર્થ-અર્થાશિક્ષક-માર્ગ વિશે આપણે આગળ જોવી મળે તે તો સર્વસામાન્ય ધર્મ છે, એટલે કે તે તો સાધુને અને ગૃહસ્થને બંનેને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. બંને સ્થળે અંદરનો આત્મા તો એક જ છે; આ નવા વર્ગીકરણમાં પણ સમ્યક્ સમજનો ભાવ તો છે જ; માણસોનો પરસ્પરનો સંબંધ સમ્યક્ એટલે મધાર્ય અને શુભ લેવો જોઈએ.

૪. અદિ'સા અને દયા.

ઉપર વર્ણવેલી કથાને અને તેમાંથી મળી આવતા કર્તવ્યભર્મને વિચાર્યા પછી, મદાનીર અને બુદ્ધ એ બે મહાપુરુષો વચ્ચેના જોદને વળી પાછો આપણે હાથમાં લેઈએ. એકમાં આપણે તપસ્વિ અર્થાત્ કાષ્ઠલેશ જોઈએ, બીજામાં સમ્યક્ અર્થાત્ મધાર્ય અને શુભ જોઈએ; એકમાં આપણે આત્મવિનય જોયો, બીજામાં આત્મભોગ જોયો; એકમાં આપણે સત્ત્વ અને લોકસમાજથી દૂર રહેવાની શક્તિ જોઈએ, બીજામાં વિશાળતા અને લોકસમાજ પ્રત્યે મિત્રતાની શક્તિ જોઈએ. એમનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે સમજી લેવાય એટલા માટે લઈ પણ એ દરેકની એક ભાવના વિચારીએ. મદાનીરે સદાસર્વદા વારંવાર અદિ'સાની-દોષ પણ જીવના પ્રાણીને નહિ લાગુવાની-આના કરી છે. અદિ'સાની-છવ રક્ષાકૃતી-ભાવના એ એમનો સ્પષ્ટ જગત, મનુષ્ય અને પ્રાણી સાથેના ક્રિયામાં જોના સંબંધ છે. એથી દરેક બુદ્ધધર્મનો પાળો જોના આત્મભોગના આધારરૂપ દયા અને સદાનુકૃતિ ઉપર છે. બંને ધર્મના મૂળ-રૂપે આ એમની પોતપોતાની ભાવના સ્પષ્ટ રહેલી છે; મદાનીરની આગળ કુણે આ ને પચાસ બુદ્ધ તેની જોમના ઉપર સ્પષ્ટ છાપ પડે છે.

અદિ'સા અને દયાની ભાવનાઓ ભારતના આ બંને ધર્મદર્શનોમાં જોઈ જોઈ સુખી છપાએલી છે અને આપણે હવે એ છાપ વિશે તપાસ કરીએ.

'તું દિ'સા કરેનો ના' એ આત્માવિક્ષિ રીતે જ ભારતમાં જન્મ પ્રાપ્તિના કાળથી એક મેદાના અજાતી આવી છે. પણ અદેનવાદ સ્થપાતાં અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત હોયો થતાં જ પ્રવિણામ એ આલુ' કે એ આના પીરે પીરે એમ વિચાર પછી કે મોટા પણ પ્રવચીની દિ'સા કરવી એ પાપ છે, કદાચ કે પ્રાણીઓ પણ પુનર્જન્મ પામે છે અને એ જનનિમાં માણસનો આત્મા પણ આવડે છે. જાદુજીવનમાં, વનમાં પણ હોમવાની કિસમો કરીને યાત્રા પગુડી દિ'સા પવિત્ર થતી મનાતી, પણ દેવોની પૂજને માટે જની આ દિપા પણ પીરેપીરે મકાઈ મનાતી આવી અને એમ એક બાબતેથી જાદુજીવનમાં સર્વસામાન્ય પ્રમાણ

નળજો પડતો ગયો, તેમ જ બીજી બાજુએથી જો ધર્મે પોતે જ પશુબળિની કીમત ધરા-
ડવા માંડી અને પશુએને જલ્દે પદાર્થો હોમવા માંડ્યા. મહાવીર અને શુદ્ધે પોતાની આજ્ઞા
ઓમાં આપણી આ આજ્ઞાને પ્રથમ સ્થાન દા માટે આપ્યું અને પ્રાણીમાત્રના જીવને
ખચાવવો એવું રૂપ એ આજ્ઞાને કેવી રીતે મળ્યું એની હવે સમજ પડી શકશે. પણ વળી
નિશ્ચયપૂર્વક એવું પણ જણાયું છે કે આ જો મહાપુરુષો પૂર્વે, સાધુજીવનની વ્યવસ્થા પાંચનાર
એક ધર્મસંસ્થાપકે પણ આ આજ્ઞાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હતું. હવે અહીં એ મહાપુરુષ
વિશે પણ વિચાર કરવો જોઈશે. સાધુસંધને સ્થાપનાર આ પ્રાચીન આચાર્ય તે પાર્શ્વનાથ
હતા. એમના શિષ્યો એમના નામ ઉપરથી પાર્શ્વપતિયયા: કહેવાતા. એમ લાગે છે કે
મહાવીર જ્યારે થયા ત્યારે પાર્શ્વનાથ તો હયાત ન હતા, પણ એમના સંધ સાથે
આવતા હતા અને પછી મહાવીરે સ્થાપેલા સંધ સાથે તે ભળી ગયા હતા. મહાવીર પણ
માનતા જે હતું પોતે પણ પાર્શ્વનાથને પગલે પગલે ચાલું છું અને એમના ઉપદેશને વિસ્તાર
છું તથા પરિપૂર્ણ કરું છું. આ આજ્ઞાને પરિપૂર્ણ કરવાને એ પાર્શ્વનાથને અનુસર્યા અને વળી
આગળ ચાલ્યા. એ આજ્ઞાને અનુસરીને પાર્શ્વનાથે ચાર આજ્ઞાઓને તારવી કાઢી ત્યારે
મહાવીરે એમાં પાંચમી ઉમેરી અને શુદ્ધે પણ એ પાંચ આજ્ઞાઓ પાળવાનું પોતાના
શિષ્યોને કહ્યું છે. પણ દરેકમાં અમુક અમુક ભેદ છે.

પાર્શ્વનાથની ચાર આજ્ઞાઓ આ પ્રમાણે છે.

- ૧ સન્વાઓ પાળાવાયાઓ વિરમણમ=સર્વ પ્રકારની જીવહિંસાથી દૂર રહેવું તે,
- ૨ સન્વાઓ મુસાવાયાઓ વિરમણમ=સર્વ પ્રકારના મિથ્યાભાષણથી દૂર રહેવું તે,
- ૩ સન્વાઓ અદિન્નાદાણાઓ વિરમણમ=ના આપેલી એવી કેઈ પણ વસ્તુ લેવાથી-અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની ચોરી કરવાથી-દૂર રહેવું તે, અને
- ૪ સન્વાઓ વહિદ્ધાદાણાઓ વિરમણમ=સર્વ પ્રકારના બહારના દાનથી દૂર રહેવું તે (અર્થાત્ નિર્ધન રહેવું તે.)

બહારનું દાન (વહિદ્ધાદાણ) એટલે મૈથુન (અર્થાત્ વીર્યદાન) એવો પણ અર્થ
દેવામાં આવેલો જણાય છે, પણ ‘ સર્વ પ્રકારના બહારના દાનથી દૂર રહેવું ’ એવો અર્થ
સર્વમાન્ય રાખવામાં આવેલો છે, અને દારિદ્ર્યવત્તને અથમાગ આપેલો છે. આમ પાર્શ્વનાથની
આજ્ઞાથી આજ્ઞા ને મહાવીરની ચોથી જ આજ્ઞાને નહિ પણ પાંચમીને પણ મળતી આવે છે.
અહીં રીત નો દૈન બાવનાને અનુસરતો એ અર્થ છે.—પાર્શ્વનાથની આજ્ઞાઓની ચારીને
ચાટલામ (મં. ચતુર્-યામ જેને આજ્ઞા ધર્મના ચતુર્-નિયમ કહી શકાય) કહે

બુદ્ધે, અથવા તો સામન્નફલસુત્ત માં બતાવ્યા પ્રમાણે ક્રમમાં ક્રમ બૌદ્ધશાસ્ત્રીએ આગાઓનો અર્થ લીધો છે, મહાવીર પાર્શ્વનાથના ચાવડજામ ને (બૌદ્ધ પરિભાષામાં તુ-યામ ને) વળગી રહ્યા છે; મહાવીરનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં એ પ્રમાણે થયેલું નહિ, રણ કે જૈન શાસ્ત્રોમાં દરેક સંબંધી શબ્દ મળી આવતા નથી.

મહાવીરની આગાઓ આ પ્રમાણે છે.

- ૧ સન્વાઓ પાળાદવાયાઓ વિરમણે-સર્વ પ્રકારની જીવહિંસાથી દૂર રહેવું તે.
- ૨ સન્વાઓ મુસાવાયાઓ વિરમણે-સર્વ પ્રકારના મિથ્યાભાષણથી દૂર રહેવું તે.
- ૩ સન્વાઓ અદત્તાદાણાઓ વિરમણે-ના આપેલી એવી કોઇ વસ્તુ લેવાથી-અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની ચોરી કરવાથી-દૂર રહેવું તે.
- ૪ સન્વાઓ મિહુણાઓ વિરમણે-સર્વ પ્રકારના મૈયુતથી દૂર રહેવું તે.
- ૫ સન્વાઓ પરિગ્ગહાઓ વિરમણે-સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહથી દૂર રહેવું તે.

બુદ્ધની પાંચ આગાઓ આ પ્રમાણે છે.

- ૧ પાળાતિપાતા વિરમણી-જીવહિંસાથી દૂર રહેવું તે.
- ૨ અબ્રહ્મચરિયા વિરમણી-અબ્રહ્મચર્યથી દૂર રહેવું તે.
- ૩ અદિનાદાના વિરમણી-ના આપેલી વસ્તુ લેવાથી-અર્થાત્ ચોરી કરવાથી દૂર રહેવું તે.
- ૪ મુસાવાદા વિરમણી-મિથ્યાભાષણથી દૂર રહેવું તે.
- ૫ સુરા-મિરચ-મજ્જા-પમાદદ્ધાના વિરમણી-દારૂ પીવાથી, બેદરકારીથી, મિથ્યા

આરોપ કરવાથી દૂર રહેવું તે.

ઉપર જણાવેલી આગાઓનો મૂળ ભાવ જ નહિ પણ એમનો અર્થ પણ દરેક વાચકને ખતે વિચિત્ર અને નવીન લાગશે. અમુક અમુક કરવાથી 'દૂર રહેવું તે' એને નકાસું અને દોહડાહું લાગશે. માટે કહેવું જોઈએ કે આપણે સૌ માલુમી અને ખ્રિસ્તીધર્મને બળે બે આગાના ત્યાર પછીના સ્વરૂપ વડે ઘેરે રંગે રંગાએલા છીએ. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપણને આગા થઇ છે જે 'તું હત્યા કરતો ના' અથવા 'તું ચોરી કરતો ના' અને એવી બધી આગાઓમાં અને આ જુના કરારમાંની આગાઓમાં એ જ ભાવ બરાબર તરી આવે છે-એટલું જ નહિ પણ આગાઓ જેમ વિકાસ પામતી ગઇ છે, તેમ એમાંના ભાવ પણ વિકાસ પામતા

નળમેળ પદમેળ પ્રમેળ. તેમ જ મીઠાનું જીરુંએથી એ પાંચે મેળે ૪૪ મળ્યાં
 યા મીઠી અને પદ્મમેળે પદમેળ મેળેથી એમના મેળયા. અદાલત અને
 એમાં આપણી આ આજાને પદમ ગ્યાન આ મારે આપણે અને
 બગાવતો એવું કેવું એ આજાને રેલી રીતે મળ્યાં એની રીતે સમજ પડી
 નિઃશયપૂર્વક એવું પણ જાણ્યું છે કે આ એ મહાપુરષો પૂર્વે, સાધુજાનની
 એક ધર્મસંસ્થાપકે પણ આ આજાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હતું. દેને અર્થ
 વિશે પણ વિચાર કરવો જોઈશે. સાદસાધને સ્થાપનાર આ પ્રાચીન આજા
 દત્તા. એમના વિષે એમના નામ કેવળથી પાર્શ્વવિરચિત્તા કહેવાતા. એ
 મહાવીર જ્યારે થયા ત્યારે પાર્શ્વનાથ તો દયાન ન દત્તા. પણ એમને
 આવતો દત્તો અને પછી મહાવીરે સ્થાપેલા સંધ સાથે તે બળી ગયો દત્તો
 માનતા જે હું પોને પણ પાર્શ્વનાથને પગલે પગલે ગાતું છું અને એમના
 છું તથા પરિપૂર્ણ કહું છું. આ આજાને પરિપૂર્ણ કરવાને એ પાર્શ્વનાથને
 આગળ આજ્ઞા. એ આજાને અનુસરીને પાર્શ્વનાથે ચાર આજાઓને
 મહાવીરે એમાં પાંચમી કોરી અને બુદ્ધે પણ એ પાંચ આજાઓ
 શિષ્યોને કહ્યું છે. પણ દરેકમાં અમુક અમુક ભેદ છે.

પાર્શ્વનાથની ચાર આજાઓ આ પ્રમાણે છે.

- ૧ સઘ્વાઓ પાણાહવાયાઓ વિરમણમ્=સર્વ પ્રકાર
 રહેલું તે,
- ૨ સઘ્વાઓ મુસાવાયાઓ વિરમણમ્=સર્વ પ્રકારનાં
- ૩ સઘ્વાઓ અદિદ્વાદાણાઓ વિરમણમ્=ના
 વસ્તુ લેવાથી-અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની ચોરી કરવાથી
- ૪ સઘ્વાઓ વહિદ્વાદાણાઓ વિરમણમ્=સર્વ
 રહેલું તે (અર્થાત્ નિર્ધન રહેલું તે.)

બહારનું દાન (વહિદ્વાદાણ) એટલે મૈથુન (અર્થ
 કરવામાં આવેલો જણાય છે, પણ 'સર્વ પ્રકારના બહારનું
 સંવર્સામાન્ય રાખવામાં આવેલો છે, અને દારિદ્ર્યવતનને અર્થ
 આ ચોથી આજા તે મહાવીરની ચોથી જ આજાને નહિ
 બરી રીતે તો જૈન જાવનાને અનુસરતો એ અર્થ છે
 પાઠજ્ઞામ (સં. ચતુર્-યામ જેને આદ્ય ધર્મના

૪. આહંસા અને દયા

એટલા માટે જમતાં પાત્રનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, રહ્યાં આગળ મુહપતી રાખવી જોઈએ, પ્રવાહી પદાર્થો ગળણીથી ગળવા જોઈએ, જમીન સાફ કરવાને માટે રનોદરણુ રાખવો જોઈએ અને એવી ઘીછ સંભાળ રાખવી જોઈએ. ઉપર ઉપરથી જોતાં તો એમ લાગે કે પાત્ર વગેરેનો આ ઉપયોગ મહાવીરના ધર્મમાં ફરજિયાત છે તે એનો ઉપયોગ કરનારના રક્ષણ ને માટે છે, કારણ કે એથી ઝીણી અને બાએ જ જોઈ શકાય એવી અસ્વચ્છ વસ્તુઓ શ્વાસમાં અને પીવામાં લેવાથી બચી જવાય અને જમીન ઉપરથી એવી જ અસ્વચ્છ સીજો ને પોતાને માટે સાફ કરી શકાય. પણ ખરી રીતે તો જુદા જુદા પ્રકારની સ્વચ્છતાના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો માત્ર આત્મરક્ષણને માટે જ યોગ્ય નથી, પણ સૂક્ષ્મ જંતુઓને માટે પણ છે. કારણ કે પાત્ર વગેરેનો ઉપયોગ ના થાય તો જંતુઓને હાનિ થવાનો સંભવ છે, એટલા માટે સર્વ પ્રકારની જીવહિંસાથી દૂર રહેવાની આ જે આરા તે વિચાર કરતાં ધણું ઉચ્ચ પગથીઉ છે, વિશેષ પ્રકારનો અને બલ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અચ્યુતપૂર્વ ઉપદેશ છે; જરૂરજોયે સ્વચ્છતાને માટે આવી આરા આપી છે, પણ તે જુદા જ ધાર્મિક હેતુને કારણે.

વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને માટે આપણે એ પણ કહેવું જોઈએ કે સ્વચ્છતા પાળવાની આવી અંતિમ પ્રકારની આગ્રહો અને એમનો ધર્મના પ્રદેશમાં મુકવાનો વિધિ આપણને દસવા જેવા લાગશે, પણ ખરી રીતે એમ નથી. ગરમ પ્રદેશોમાં અને વળી હિંદુસ્થાન જેવા વનસ્પતિ-એ કાદ્યા કુદ્યા દેશમાં તો ખાસ કરીને, આપણા કરતાં જંતુઓથી માણસે અતિ વધારે સાવધાન રહેવું જોઈએ. કારણ કે બગડેલા પાણીમાં અને ખોરાકમાં એવા જંતુઓ બહુ હોય છે. ઉદાહરણ લઈએ તો ઉચ્છિષ્ટ (એઈ) અથવા પર્યુપિત (વાસી) અથવા એટલું બધું બગડેલું મનાય છે જે એ ખાવાને માટે યોગ્ય નથી ગણાવું. અને આપણે સૌ એ તો બાણીએ છીએ કે અસ્વચ્છ પાણીને કારણે જ હિંદુસ્થાનમાંથી કોલેરા કદી નાશુદ નથી થતો. ત્યારે આવા પ્રદેશમાં સ્વચ્છતા પાળવાની આગ્રહોને ધર્મના પ્રદેશમાં મુકવામાં આવે તો એમાં નવાઈ શી ? હવે સ્થાયી રીતે તો મહાવીરે સ્વચ્છતા પાળવાની જે આરા કરી છે તે માણસના સ્વાસ્થ્યને કારણે નહિ, પણ જંતુઓ અને કીટપતંગની હત્યા ના થાય એટલા માટે કરી છે. પણ વળી ઉંડે ઉતરીને જોઈએ તો એમાં પણ દંધ જુદો જ ને છે. માણસ માત્રના સ્વભાવમાં કંઈક એવું એ છે કે પ્રથમ તો એ અમુક કર્મ કરે છે અને પછી એ કર્મના આધાર વિષે જ્ઞાન (consciousness) પામે છે, એટલે કે કર્મ તો સાચી રીતે પ્રાણીધર્મના સ્વભાવમાં રહેલા અજ્ઞાનનું (unconsciousness) પરિણામ છે. એટલા માટે કર્મ કરવામાં જ્ઞાન એ સક્રિય કરતાં વધારે અક્રિય રહે છે અને પછી એમ બને છે કે માણસ એ કર્મને વિચારપૂર્વક વ્યવસ્થિત કરે છે અને સાચું કરાવે છે.

કરું છું, એ દુઃખમાંથી કેવી રીતે છુટવાની યોજના કરી એ વાત ખાસ જાણવાની જોઈ છે. સંસારદુઃખનો સર્વ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત એ સંસારથી કંટાળેલાની ભાવના છે. સર્વ ભવોની અનિત્યતાના વિચાર ઉપરથી જ્ઞાન થાય, અને પુનર્જન્મને સિદ્ધાન્તે દરેક જાણે તે જરી ભવ આવવાનો. એટલે સંસાર એને સાથે સાથે જ એક પ્રકારે કેદખાના રૂપે થવાનો અને એ કેદખાનામાં એને સદાસર્વદા નવા નવા ભવમાં રખડવાનું, અને એક બાનમાંથી બીજા ભવમાં જવાનું. આ અનંત અને દુઃખભર્યું જે ભ્રમણ એને સાધુઓ સંસાર (સરે તે) કહેતા અને અંતે આ સંસારમાંથી મુક્ત થવું-સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો મુક્તિ, વિ-મુક્તિ, મોક્ષ, સિદ્ધિ અથવા નિર્વાણ પામવું, એ, એ સૌ સાધુઓના આશય હતા. એને આપણે અનંત કલ્યાણ કહી શકીએ. અમુક સાધુસંઘ આમાંની અમુક કોઈ સંજ્ઞા સ્વીકારતા, બીજા સંઘ બીજી સંજ્ઞા સ્વીકારતા. મહાવીરે મુખ્યત્વે કરીને મોક્ષનો અને સિદ્ધિનો સ્વીકાર કર્યો છે, યુધ્ધે ખાસ કરીને મોક્ષનો અને નિર્વાણનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ ભાવના લગભગ નિષેધસૂચક છે, એમાં કોઈક અંત પામવાની, વિરામ પામવાની ભાવના છે, પણ છતાંયે એ તો સ્પષ્ટ છે જે આ પારલૌકિક સીમાએ નિશ્ચયભાવે પહોંચવાના, ભાવનામય ભવ યોગ કાઢવાના અને એને કલ્યાણમય જગતરૂપે કલ્પી કાઢવાના એમાં પ્રયાસો રહેલા છે. મોક્ષ પામવો અથવા નિર્વાણ પામવું એને અંતિમ અને સર્વોચ્ચ ભાવના માનવી અને સ્વપ્નમાંથી નિકળીને ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નો કરવા એ એના ભ્રમના સ્વાભાવિક પ્રયાસો હતા. એ સમયના આ ભ્રમજળે યુદ્ધને અને મહાવીરને પોતાની અંદર કેવી રીતે વીંટ્યા એ આપણે પછીથી જોઈશું. અત્યારે તો આપણે એ જોવાનું છે જે નિર્વાણની તે જુગની ભાવનાને-આ જુગની સૂતિમાન ભાવનાનું સ્વરૂપ આપનાર ભાવનાને-સંસાર-દુઃખની ભાવનાને યુધ્ધે શી રીતે યોગ્ય કાઢી. સંસારદુઃખને એના સાચા સ્વરૂપમાં જોઈ અને એને ટાળવા માટે ઉપાય શોધવા એમાં જ સાચો પુરુષાર્થ છે એમ એમને જણાયું. રોગ જણાયા પછી એના ઉપાય શોધવા જેમ જરૂરના છે તેમ આ વિષયમાં પણ એમને જણાયું. આ જ્ઞાનને માટે એમણે ચાર સૂત્રો ઘડી કાઢ્યાં ને તેમને એમણે ચાર આર્ય સત્યો કહ્યાં. અને ત્યાર પછી પોતાના ધર્મોપદેશનો અને શરૂઆતના કાર્યક્રમ ઘડી કાઢી કાશીમાં પ્રથમ તે ચાર સૂત્રો મંચે ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો. જે સાધુઓને એમણે પ્રથમ ઉપ-દેશ આપ્યો તે સાવ યોગ્ય હતા એમ કહેવાય છે. પૂર્વે જે સ્થાનમાં યુદ્ધ તપ કરતા હતા તે સ્થાને બીજા પાંચ સાધુઓ પણ તપ કરતા હતા, પણ પછીથી એ પાંચે તપશ્વર્યા છોડી દીધી ને કાશી તરફ ચાલતા થયા. આ તરફ યુદ્ધે તપશ્વર્યા ચાલુ રાખી અને પેલા પાંચે તો સંસારમોહમાં ફસાયા. એ જ પાંચ સાધુઓ યુદ્ધને ઉપદેશ સાંભળવા પ્રથમ આવેલા. યુદ્ધ

ત્યારે એમને માગ્યા ત્યારે પ્રથમ તો એમનાં પાંચ સમ્યક્તાની કલ્પના એમને તો સી-
પણ એ એમના એક વખતના અભિપ્રાયના માથા હતા. અને એવા માટે જે જ્ઞાન એમને
પોતે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અને આમ આપણે પ્રાપ્ત કરેલાં જે જ્ઞાન મહાસત્ય સ્વરૂપ છે એવી એમને
આત્મી યશ હતી તથા જે જ્ઞાન એમના આત્મામાં વિતરી ગયું હતું તે મહાત્માનો ઉપદેશ
દેવાને સૌથી પ્રથમ એ પાંચ સાચીઓ પાસે ગયા હતા. એ સાચીઓએ યુદ્ધને સંસારમાં
પડવાનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે એમણે એમને સૌથી પ્રથમ તપનું અને સંસારભોગ એ એવી
વસ્તુના પોતાના માર્ગનો-સમ્યક્તા જે આદ્ય-માર્ગ વિષે આપણે આગળ જોડી ગયા છીએ
એ આદ્ય માર્ગનો-ઉપદેશ આપ્યો; અને ત્યાર પછી સંસાર દુષ્ણતાં ચાર સંતો વિષે ઉપ-
દેશ આપ્યો. આમાંનું પહેલું સત્ય તે યુદ્ધ દુઃખ છે, બીજું સત્ય તે એ દુઃખનું કારણ છે,
ત્રીજું સત્ય તે દુઃખનું નિવારણ છે અને ચોથું સત્ય તે એ દુઃખનું નિવારણ કરવાનો જે
માર્ગ તે છે. એમ એ ચાર માર્ગ સ્પષ્ટ શબ્દો છે અને એમાંથી ચાર માર્ગ ક્ષય
સૂત્રો વિકાસ છે.

૧. દુઃખ એટલે કે સંસાર દુઃખ.

૨. દુઃખોત્પાદ એટલે કે દુઃખનું કારણ.

૩. દુઃખ નિરોધ એટલે કે દુઃખનું નિવારણ અને,

૪. (દુઃખ નિરોધ) માર્ગ એટલે કે (એ દુઃખનું નિવારણ કરવાનો) માર્ગ.

ચોથા શબ્દમાંથી અનુમાનને વિકાસ આપીને માર્ગ સંબંધેના ઉપદેશ ઉપર યુદ્ધ
આવે છે, એટલે કે સમ્યક્તા અષ્ટ માર્ગ ઉપર આવીને ઠરે છે અને એમના ધર્મનું સાધન
અને એક માત્ર અનુષ્ઠાન ત્યાં જ છે.

સાં સુધી તો યુદ્ધની વિચારશ્રેણી સરળ અને સમજાય એવી છે. સમ્યક્તા નામથી
ઉપદેશાએના આદર્શમય જીવનના સિદ્ધાન્તની જે ભૂમિકા-આપણે કહી શકીએ કે સિદ્ધાન્તમય
ભૂમિકા-તેનો આધાર સંસાર દુઃખના આ ચતુર્વિધ સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલો છે. આ ભૂમિ-
કાની નીચે એને આધાર આપનાર વળી બીજી જે એક ભૂમિકા છે તે ભૂમિકા વિષે પછીથી
આપણે વિચાર કરીશું. અત્યારે તો દાશીમાં એમણે આપેલા ઉપદેશમાં સંસાર દુઃખનો
સિદ્ધાન્ત સી રીતે વિકાસ પામ્યો એ જ જોઈએ.

ચાર મુદ્દક સૂત્રો અથવા તો આર્ય સંતો વિષે એમણે આમ ઉપદેશ આપ્યો (સંસાર
દુઃખ એ મુદ્દક શબ્દને બદલે માત્ર દુઃખ શબ્દ જ વાપરીશ.)

૧. ત્યાર પછી, હે સાધુગણ, દુઃખ વિષેનું આર્ય સત્ય છે: જન્મ એ દુઃખ છે, નરા
એ દુઃખ છે, વ્યાધિ એ દુઃખ છે, મરણ એ દુઃખ છે, અપ્રિય વસ્તુનો યોગ એ દુઃખ છે,

ય વસ્તુનો વિશેષ પામવો એ દુઃખ છે, જે વસ્તુને ગાટે કામના તે ના પ્રાપ્ત થવી એ
ખ છે, સંસારમાં આપણું સમસ્ત જીવન એ દુઃખ છે.

૨. સારપછી, હે સાધુઓ, દુઃખથી (એટલે કે એના કારણથી) દૂર રહેવું એ આર્થ
ય છે. એ કારણ તે જન્મજન્માન્તર રણધાનવારી તૃષ્ણા, તેની સાથે અહીં તહીં આનંદ
સાધનારી વાસનાઃ મોહતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા, અનિત્યતાની તૃષ્ણા.

૩. ત્યારપછી, હે સાધુઓ, દુઃખનું નિવારણ કરવું એ આર્થ સત્ય છે. એ વાસનાના
રથો નાચ કરીને એ તૃષ્ણાનું નિવારણ કરવું, એને જવા દેવી, એનાથી છુટા થવું, એને
હી દેવી, એને કોઈ સ્થાન ના આપવું.

૪. ત્યારપછી, હે સાધુઓ, દુઃખને નિવારણ કરવાનો માર્ગ એ આર્થ સત્ય છે. એ
ર્થ તે આર્થ-અષ્ટાશિષ્ક માર્ગ છે અને તે આ પગાળે છે: સમ્યગ્-દષ્ટિ, સમ્યક્-સંક-
સમ્યગ્-વાચ, સમ્યક્-ક્રમન, સમ્યગ્-આજીવ, સમ્યગ્-આયામ, સમ્યક્-સ્મૃતિ, સમ્યક્-સંમપિ.

આ ચતુર્વિધ સિદ્ધાન્તના લગભગ એકેએક શબ્દ ઉપર ધ્યાન આપવા જેવું છે; ઉદા-
રણ તરીકે નોંધએ તો કપટેશ તરફ નજર કરતાં જણાશે કે શુદ્ધે સર્વ સામાન્ય લોકને નહિ
જુ આવનામાં આગળ વધેલા સાધુઓને પોતાની સમ્યક્-આત્માઓનો સૈદ્ધાન્તિક પાયો
પાડ્યો છે-અથવા તો આર્થ એ સંજ્ઞા મહાવીર અને બીજાઓએ વાપરી નથી, પણ
દે જ એ સંજ્ઞાએ કરીને પોતાના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત, અને સાધુજીવનમાં પાળવાના મુખ્ય સંયમ-
ને આપણે અધ્યયનમાં દેલા તે-એ બેની વચ્ચે માંધનારો પુલ બાંધ્યો.

છતાંયે આપણે એક એક શબ્દ ઉપર નહિ ચોભીએ. સમસ્ત ઉપર. ચાર સત્યોમાંથી
કેસેલી વિચાર શ્રેણી ઉપર જઈએ. શુદ્ધે દુઃખને-અને દુઃખને જ-મૂળ ભાવના માની;
અને એક પ્રત્યેકશુદ્ધની પેઠે અનિત્યતાને, કે સંસારમાંથી પલાયન કરી જવાની ભાવના-
થી બીજા અનેક વિચારકોની પેઠે ક્રમને ઝોટલે કે જીવને સંસારમાં બાંધી રાખનાર
ધર્મ, સાંસારિક જીવનને કે સાંસારિક પુરુષાર્થને એમણે મૂળભાવના માની નહિ. બેશક
મનઓની પેઠે શુદ્ધ પણ અનિત્યતા અને કર્મ વિષે બોલે તો છે જ; અને વળી અમુક
પેઠે ક્રમને એ ચાર સત્યોની અંદર સમાવી દે છે; કારણ કે જે કર્મની સાંકળોમાંથી
જીવને મુક્ત થવાનું છે તે કર્મના જે અર્થ બીજાઓએ કર્યો છે તેની અને તૃષ્ણાના-
સારતૃષ્ણા અથવા જીવનતૃષ્ણાના (આપણે એને જીવનમુષ્ણા કહીએ) અર્થની વચ્ચે એ
વાનતા આણે છે. અને અનિત્યતાને અને સંસારજીવનને જે ભાવમાં શુદ્ધ માને છે, તે

છે. વળી શુદ્ધ અને મહાવીર અને મુક્તિને બીજે સ્વરૂપે

સામાન્ય સાધુજીવનના સિદ્ધાન્તો અને તત્ત્વોની આ બંધી-

સમતા અને એકીકરણમાંથી આપણે તો એટલું જ તારવી કાઢવાનું છે જે કયા વિચારકે કયી ભાવનાને મધ્યબિંદુએ રાખી છે, અને એ મધ્યબિંદુની ચારે કોરના વર્તુળમાં કયી કયી ભાવનાઓ ક્યાં ક્યાં મુકી છે. શુદ્ધ અનિત્યતાને અથવા તો કર્મને નહિ પણ દુઃખને મધ્યબિંદુએ મુક્યું છે. આમ એમણે પોતાની વિચારમાળામાં દુઃખને જ શા માટે મેરુસ્થાને મુક્યું છે? એમને દુઃખ ખમવું પડ્યું હતું એટલા માટે? ના ના, એટલા માટે જરાયે નહિ. પોતાને દુઃખે નહિ પણ સંસાર દુઃખે એ કંપી ઉઠ્યા હતા. કારણ કે એ દુઃખ એમણે પોતાની આંખે જોયું હતું અને શુદ્ધિએ સમજવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ હૃદયથી અનુભવ્યું હતું-એટલા માટે કે એમના અત્મામાં સદાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. અવલોકન કરતાં કરતાં એ સાધુપુરુષ અનિત્યતાને વિષે દુઃખ જોવા લાગ્યા અને ભારત-પદ્ધતિએ સાર જોયીને એમાં ક્ષીન થઈ ગયેલા એ સાધુપુરુષે, મહાવીરની પેઠે, કર્મના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે; પણ સર્વના દુઃખમાં સદાનુભૂતિ હોવી જોઈએ એવી લાગણીવાળા એ સાધુએ સંસારદુઃખને સૌથી મોખરે મુક્યું.

આમ ભારતના સાધુઓમાં અને વિચારકોમાં શુદ્ધ આ પ્રમાણે મોખરે તરી આવે છે: એ એકલા જ ઉપયુક્ત શુદ્ધિ સાથે શુદ્ધ હૃદયને ગોઠે છે, સંસારના કોણકોણે માત્ર જાનને માટે જ નહિ પણ દયાને કારણે હાથમાં લે છે, એમની ધૃષ્ટિ માત્ર ઉપદેશ આપવાની જ નહિ પણ એમ કરીને રસ્તો કાઢી આપવાની ને ઉદ્ધાર કરવાની છે, વૈદ્ય સૌના રોગ મગ્નતા નિકળે છે તે જ રીતે સદાનુભૂતિને કારણે જગતમાંનાં દુઃખ ટાળવાને એ નિકળે છે; અને આ પ્રયત્નોમાં માણસ જનતા પરિત્રાતા રૂપે સૌથી મોખરે એ આપણી સામે તરી આવે છે.

૫. સિદ્ધિ અને નિર્વાણ.

શુદ્ધ અને એમના સમય ઉપર નજર કરતાં એ મહાપુરુષના સમસ્ત વ્યક્તિત્વમાંથી નીકળેલ વસ્તુઓ ઉપરાંત છેવટની વસ્તુઓના સંબંધમાં એમનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત, જેને આપણે Hierarchy માં (મરણ વગેરે છેવટની વસ્તુઓ ઉપર વિચાર કરનાર દર્શનમાં) મૂકી શકીએ એના સંબંધેના સિદ્ધાન્ત, તરી આવે છે. એના સંબંધને કારણે અહીં આપણે એ વિશે વિચાર કરીશું, કારણ કે એ સિદ્ધાન્તથી આગળ વધીને આપણે વિચાર કર્યા છતાં એના અંતિમ પરિણામ રાખ્યા હતા. એ વિચાર તે નિર્વાણ અને આપણી સમજ પ્રમાણિત રીતે અદ્ય મંદિર છે.

જુ વળી આપણે પાંચ મદતીર તરફ વળીએ અને એ મોક્ષનો અથવા સિદ્ધિનો
 જોય તો મળે છે એ પુણ્યને. મદતીર અસીદ્ધિ પુરૂષ દત્તા, એમના જ નેવે
 ત્યાં પુરૂષ રહેો નથી. વિચારનો એમની પ્રજ્ઞતા વિષે, એમની તપમતી વિષે, સાધુ-
 એમના દુઃખસહન વિષે, એમના પ્રક્રમણ વિષે અને માનવજાતિથી દૂર રહેવાની
 પ્રતિ સંબંધે તો આપણે આમજ થોડી ગયા છીએ; વળી ચાલતાં ચાલતાં આપણે
 એક ગયા ત્યારે કે માનવજાતે સંસારના જામનમાં બાંધનાર કર્મ ઉપર એમણે
 ખાસ સિદ્ધાન્ત રચ્યો છે. એકદરે અત્યંત કૃપા આપણને એ તપસીના આદર્શ
 દેખાયા છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તો એ ઉપરાંત એમનામાં બીજું પણ વધારે હતું.
 તે વિચારક દત્તા, વિચારતાં એ અસિદ્ધિ દર્શનકાર દત્તા. એમના સમયની સૌ વિદ્યા-
 ને પરદેશન દત્તા, પોતાની તપસ્યાને જણે એ તપ્યાઓને એમણે રચનાત્મક
 આપી પૂર્ણ જનારી હતી અને પ્રજ્ઞ સિદ્ધાન્તતરની અંદર ગોળી
 તી, એમણે આપણને તત્ત્વવિદ્યા (Ontology) આપી છે અને તેમાં સૌ તત્ત્વો—
 મોક્ષ (મોક્ષનિશ્ચય=મોક્ષ, પુણ્ય, તપસ્યા, જ્ઞાત, અપરિણિતકાય=અશરણ, પાપ
 Boto, આશરણનિશ્ચય=આશર, જ્ઞાનનિશ્ચય=જ્ઞાન અને પુણ્યનિશ્ચય=પુણ્ય
 એવા સૌ તત્ત્વો છે.—ત્યાર પછી વિશ્વવિદ્યા (Kosmology) આપે છે; એમને મતે
 સમાજમાં કે પ્રદેશમાં સમાજ રહેલું છે, તેમાં સૌથી નીચે બપંદર નરક છે. એની
 જોડે અનેક નરક આવેલાં છે. એમના ઉપર આપણે જગત આવે છે, એની ઉપર
 રાષ્ટ્રે બરેકા પ્રદેશ આવે છે અને એના બાર બાર પડેલા છે અને એટલા જ વર્ગ-
 માણસ દેવદાસ એ પ્રદેશમાં વસે છે.—ત્યાર પછી જીવવિદ્યા (Biology), એમાં
 જીવોનો—જીવ જીવેલા અને અજીવ જીવેલા (એની અંદર નરકવાસીઓ, જીવ-
 ને દેવદાસ પણ આવી જાય છે), યૌનીય પ્રકારના જીવજાતો (આમાં પચેન્દ્રિય ઉપરાંત
 ઘ્ર, ઔન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિય એ મુખ્ય છે) સમાવેશ થાય છે, —ત્યાર પછી
 મનસ (Psychology), એમાં આત્માના ચેતન્યની જુદી જુદી દશાઓનું વર્ગી-
 કેલું છે. દુઃખમાં કદીએ તો મદતીરે એમના સમયમાં જે વિદ્યાઓ વર્તમાન હતી
 કે ઉપયોગ કરીને એમણે પોતાની વિચારમાળા ગોળી છે, તે ઉપરાંત ઘણા વિષયોમાં
 સમજ અને નિષ્કર્ષરૂપે વિચારો પણ એમણે આપ્યા છે; હવાદરણ લેઈએ તો તેમના
 અનુદાન, જનાવે સંબંધે, અનુદાન ગરમ પાણીના જડ સંબંધે અને એવા બીજા વિષયો
 પણ એમણે લખેલું છે. એમાં વિદ્યા અને અભિપ્રાયોનું, અવલોકન અને અનુમાનનું
 આપણા જીવમાં આવે છે, પણ સાધુજીવનને અને ખાસ કરીને તપસી જીવનને મોટે

એમ તો ના જ કદી શકાય જે એમણે આ આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો ઉપર વિચાર નહોતા કર્યા. પણ વાન આટલી જ છે: એમના વિચારો અને એમનું ધ્યાન મુખ્યત્વે કરીને દુઃખમર્ષ અને સંસાર તરફ હતું. ધાર્મિક આચરણની જ એમને કીર્તન હતી, સૌના દિલને મારેલા આદર્શો જીવનની અને આર્થ-આર્થાંગિક માર્ગની જ એમને પરવા હતી. અને આ મહત્વના અને નગર સામેના ઉદ્દેશ ઉપર ધ્યાન આપી બાકીના ફરતા ઉદ્દેશો છોડી દેતા. એના ગીમાપારના ત્રિપથ ઉપરના વિચારોને એમણે જાણી જોઈને ટાળી રાખ્યા છે. જે વિષયો સમગ્ર શકાય નહિ અને જેને વિશે સ્પષ્ટ રીતે બોલી શકાય નહિ એ વિષયોના કાલમાં માથાં મારવાં એમાં એમને જોયું. જોખમ લાગ્યું: એક તો એનાવડે સારી જીવનચર્યામાંથી વપસી જવાય અને બીજું ત્રિપથના: કારણ કે તે સમયે પણ જુદા જુદા વિચારો પોત પોતાના મન સંબંધે એક બીજા સાથે દારજિતની મારા મારીમાં પડ્યા હતા.

નિર્વિણ્ણના અને અંતિમ વિષયો જાણવા સંબંધિતા પ્રશ્નોથી બુદ્ધ દૂર રહેતા એ વાત એમના અંધધેની જુદી જુદી કથાઓથી અને જુદાં જુદાં વર્ણનોથી સ્પષ્ટ થાય છે. કથામાં મળે છે કે એક વાર એમના સાધુ શિષ્ય માર્કાંક્યાપુત્રે—મદરત્ના અને હંડા પ્રશ્નો ઉપર એ મારે ત્રણ રોડે એ એમ પુછ્યું. જગત્ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત, એ સાન્ન છે કે અન્નન્ન, નાન દુઃખે અન્નન્ન, ખાસ કરીને શુદ્ધ મરણ પછી રહે છે કે નહિ: એ પ્રશ્નોના જિનર એ વિષયો સ્પષ્ટતા દેતા એનો જિનર અધ્યે આગ આપ્યો:—ઝોદનન્યર્ગના મંદર અનુવાદમાંથી

જનરે કહ્યું:—

“ મ મરણ વચ્ચે, મેં પાંચ વર્તે કહેવું? એ એમ કહેવું જે ‘આપ, માર્કાંક્યાપુત્ર મ મરણ વચ્ચે, મરણ નાશન છે કે અશાશ્વત, જગત્ સાન્ન છે કે અન્નન્ન છે, જીવ અને મરણ એક વસ્તુ છે કે જુદી જુદી વસ્તુઓ છે, તથાગત મરણ પછી રહે છે કે નથી રહે છે? (એ કે જનુક આશ્વત્તે રહે છે) આપવા તો એ ત્રણ પામે છે કે ત્રણ પામે છે. મરણ વચ્ચે કે એવી મરણ પછીની ત્રિગિત સંબંધે કશું કદી શકાય નહિ): એ મરણ વચ્ચે મરણ વચ્ચે અન્નન્ન એવું મેં વર્તે કહેવું? ”

જનરે એમ તો કદી વર્તે કહેવું નહિ. ”

જનરે એમ તો કદી વર્તે કહેવું નહિ. ”

"એક માણસ ડેરી બાંધાડાને જાણે વિધાયો, ત્યારે એના મિત્રોએ અને સગાંએ ચતુર વેધને તેડી આપ્યો. દવે ધવાએયો માણસ કદી ને એમ કહે ને 'મને તીર મારનાર માણસ કોણ છે, એ તે બ્રાહ્મણ છે કે દાનિય છે કે વૈશ્ય છે કે શૂદ્ર છે એ જાણું નહિ ત્યાં સુધી કોણ છે, એ તે બ્રાહ્મણ છે કે દાનિય છે કે વૈશ્ય છે કે શૂદ્ર છે એ જાણું નહિ ત્યાં સુધી મારા ધાતે હાય અડાડવા દેઉં નહિ,' અથવા એ કદી ને એમ કહે ને 'મને તીર મારનાર ધાતે હાય અડાડવા દેઉં નહિ,' અથવા એ કદી ને એમ કહે ને 'મને તીર મારનાર ધાતે હાય અડાડવા દેઉં નહિ,' અથવા એ કદી ને એમ કહે ને 'મને તીર મારનાર ધાતે હાય અડાડવા દેઉં નહિ,' તો એ વાતનું પરિણામ શું આવે? એ માણસ પોતાને પામે મરે.

"જગત અનંત છે કે સાન્ત છે, તથાગત મરણ પછી જીવે છે કે નહિ એ પ્રશ્નના ખુલાસા યુદ્ધ પોતાના શિષ્યોને શા માટે નથી આપ્યા? કારણ કે જીવનની પવિત્રતામાં એ વિષયોના જ્ઞાનની જરૂર નથી, કારણ કે એ જ્ઞાનથી કંઈ શાન્તિ કે પ્રકાશ મળતાં નથી. શાન્તિ અને પ્રકાશ જેથી મળે છે એ વાતો તો યુદ્ધ પોતાના શિષ્યોને શીખવી જ છે: દુઃખનું રહસ્ય, દુઃખોત્પાદનું રહસ્ય, દુઃખનિરોધનું રહસ્ય, અને (દુઃખનિરોધનું) માર્ગનું રહસ્ય. એટલા માટે મહાકવ્યપુત્ર, જે મેં પ્રકટ નથી કર્યું, તે અપ્રકટ જ રહેવા દે, જે મેં પ્રકટ કર્યું છે તેને પ્રકટ કર."

યુદ્ધના આ શબ્દોમાંથી મહાન પરિણામ, મહાન શાન્તિ, મહાન વિધિભાવ, મહાન એકાગ્રતા, મહાન આસ્થા તરી આવે છે. અચિંત્ય સંબંધે નિશ્ચયાત્મક ઉપદેશ આપવાનો ત્યાગ કરવો અને એ ત્યાગમાં માણસે સંતોષ પકડવો જોઈએ. જાણી શકાય એવા વિષયો સંબંધે અને એમાંથી જડી આવતી જીવનચર્યા—જેને આપણે સમ્યક્ શબ્દથી જોળખીએ છીએ એ—સંબંધે આપણે વિચાર કરવા ધરે. આ જીવનચર્યાના અભાવ પાળવી એ જ જરૂર છે, એથી જ નિર્વાણ પ્રમાય છે, એથી જ અતિમ હિત સધાય છે, અને એવી રીતે જીવન-ચર્યાની સીમામાં આજી સુકેલી, તેની સાથે સાંકળી દીધેલી અને તેમાં જ પ્રવૃત્તિ પામેલી ધાર્મિકતામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો એ યુદ્ધનો ધર્મ છે અને એ એના શિષ્યોને ધર્મ હોવો જોઈએ.

યુદ્ધના આવા વ્યવહારને લીધે 'ગુરુ જ સીમામાં પ્રકટ થાય છે' એ શબ્દો આપણને આવે છે. આપણા ગુરુએ અંદરની બાજુએથી ઘણા વિચારોની પાછળ ગડમથલ કરી ને ત્યાર પછી જ સીમામાં આવ્યા હતા, એમાં તો કશો સંદેહ નથી, છતાં તપસ્યાનાર નિકળી શક્યા હતા. જે સીમાવધન સ્પષ્ટ રીતે યુદ્ધે સ્વીકાર્યું હતું તે

જોઈકનખર્ચના અનુવાદમાંથી ફરી કિનારો કરું છું.—જોકે સમયે તથાગત મોક્ષનીમાં આવેલા સિંસપાવનમાં કિતર્યા દના, અને તથાગતે સિંસપાનાં ચોટાંક પાંદડાં પોતાના હાથમાં લીધાં અને પોતાના શિષ્યોને પ્રશ્ન્યું: ‘હે શિષ્યો, જોલો નેમજો; ક્યાં પાંદડાં વધારે છે, આ મેં મારા હાથમાં ને લીધાં છે તે કે હજી એ સિંસપાવન ઉપર છે તે?’—‘ને પાંદડાં તથાગતે પોતાના હાથમાં લીધાં છે તે ચોટાં છે, બગવાન; અને સિંસપાવન ઉપર છે તે તો એથી ઘણાં વધારે છે.’—‘તેવી જ રીતે, હે શિષ્યો, હું ને જાણું છું ને મેં તમને જણાવ્યું ન તે, મેં ને તમને જણાવ્યું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે છે. અને હે શિષ્યો, મેં તમને માટે નથી જણાવ્યું? કારણ કે હે શિષ્યો, એથી તમને કંઈ જ લાભ નથી, કારણ કે એક તમારા જીવનમાં પવિત્રતા આવવાની નથી, કારણ કે એથી બૌતિકનો લાગ, પાપનો પરિ-ત્યાગ, અનિત્યની વિરતિ, શાન્તિ, જ્ઞાન, પ્રકાશ, નિર્વાણ પ્રાપ્ત થનાર નથી: અને હે શિષ્યો, મેં તમને શું જણાવ્યું છે? હે શિષ્યો, હુઃખ શું છે તે મેં તમને જણાવ્યું છે; હે શિષ્યો, હુઃખોત્પાદ શું છે તે મેં તમને જણાવ્યું છે; હે શિષ્યો, (હુઃખનિરોધ—) માર્ગ શું છે તે મેં તમને જણાવ્યું છે.’

યુદ્ધે આ બધા વિષયોમાં ફરી રીતે સંકેત રાખ્યો તે આપણે જોઈએ. હવે આપણે એ પણ જોઈએ ને જેય વિષયો ઉપરાંત એમણે બીજા ક્યા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપ્યું છે અને એમાં બીજા વિચારો સાથે ક્યાં ક્યાં એ મળતા આવ્યા છે ને એમનાથી ક્યાં ક્યાં જુદા પડ્યા છે. એમના સમયે ભારતવર્ષમાં પારલૌકિક વિષયો સંબંધે અનેક મત હતા; અને એ વિષયો તે સુખ્યત્વે કરીને આ હતા: પુનર્જન્મ, સ્વર્ગલોક, નરકલોક અને તેમાં વસનારા આત્માઓ, દેવાધિદેવ ઈંદ્ર અને જગત્પિતા બ્રહ્મા, જીતપ્રેત, વારતવિક જીવે ઉપરાંત પૃથ્વી ઉપર અને વાતાવરણમાં વસતાં લોકકલ્પિત બધા પ્રકારનાં સારાં અને જુડાં પણ દેટલીક ભાવનાઓ તે સમયે પ્રવર્તતી હતી ને જીવનને સારા તરફ વાળતી અને જુડાથી દૂર રહેવા વારતી મનાતી અને તેથી તેમણે નૈતિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. અને મદાવીરની અને તે સમયના બીજા વિચારકોની જેડે યુદ્ધે પણ નૈતિક સ્વરૂપે આ ભાવનાઓમાંથી પોતાની વિચારસૃષ્ટિ યોજી દાઢી છે. આમ યુદ્ધે એ ભાવનાઓ સંબંધે—પાસ કરીને નિર્વાણ સંબંધે પોતાના વિચારો બાંધ્યા છે, પણ તે એના ઉપર વિવેચન કરવાની નાદિ પણ અદળ્ય કરવાની વૃત્તિએ, મદાવીરની જેડે રચનાત્મક વૃત્તિએ નાદિ પણ સુખ્યત્વે કરીને જીવનને સાચો માર્ગ આપે અને ઉપયોગી થઈ પડે એટલે કે નૈતિક દૃષ્ટિએ એ વિચારો બાંધ્યા છે. નિર્વાણ સંબંધના વિચાર પણ એમની આ ભાવનામાં ઉપયોગી થઈ પડત, લોકપ્રચલિત દેવલોકને

જદે મુક્તલોક પવિત્ર નૈતિક ભાવનાને વધારે સારી રીતે પોષત. પણ આનાથી કેવળ સ્વતંત્ર રીતે, અતિમ જીવનદેણું સંજોષે અમુક વિચારોને વિકસાવવા અને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ-રૂપે એમને ધર્મભાવે સ્વીકારવા તથા ઉપદેશવા એ જુદાને દીક નહિ લાગેલું. તે સમયના આધ્યાત્મિક વિચારો અમુક ભાવનાની અપેક્ષા રાખતા, પણ એ ભાવનાને જુદા સ્વીકારી શકે નહિ અથવા તો તેનાથી એમનો મતગંદ હતો અને તેથી અહીં જ એમનામાં ઉચ્ચ આત્મીય, પુનર્જન્મ, સ્વર્ગલોક, નરકલોક વગેરે ઉપરાંત તે સમયે નિર્વાણ વિષે એવી પણ આધ્યાત્મિક ભાવના પ્રચલિત હતી જે આત્મા-જીવાત્મા-પરમાત્મામાં મળી બધા છે, વ્યક્તિ-મત આત્મા નિખિલમાં-અક્ષરમાં-પવિત્રમાં પાછો જઈ મળે છે, આ જે નિત્ય નિખિલમાંથી અમુક સમયને માટે એણે વ્યક્તિગત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું તે તેમાં પાછો મળી અનંત સાન્નિધ્ય અને પવિત્ર વિરાગ પ્રાપ્ત કરે છે. કંઈક આ ભાવે નિર્વાણને સ્વીકારવું એ આપણા જુદાને અશક્ત લાગ્યું, કારણ કે વેદમાંથી ઉત્પન્ન થએલી અને તે સમય સુધી ચાલી આવતી ભાવનામાં-અદ્વૈતવાદની બ્રાહ્મણ ભાવનામાં ખીન્ન સાધુઓ જેવી એમને શ્રદ્ધા નહોતી. એમની નજર આગળ તો ભવનું દુઃખ એવે પ્રચંડરૂપે તરી રહ્યું હતું, જગતમાં માત્ર સંસારને જ એવે દૃઢભાવે એ જોઈ રહ્યા હતા જે મુક્તાત્માઓને પાછી મળી જવા યોગ્ય સૌની તીથેની આધારભૂત ભૂમિધાને-સર્વોદ્દેષ પહોંચાડે-એ જોઈ શક્યા નહિ. જુદાની ધાર્મિક વૃત્તતામાં પ્રાચીન ભારતની ભાવનાઓ સાથે ખીન્ને એક સ્થળે પણ જોળ નહોતો ખાતે; એ વૃત્તતા બ્રાહ્મણધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલી નહિ તેથી એના ઉપર વેદની, આધ્યાત્મિક ભાવનામાં યુવાન એવી પ્રજાના કાવ્યની અસર થઈ શકી નહિ. આધ્યાત્મિક ભાવમાં અને તેને અનુસરીને નિર્વાણની ભાવનામાં જુદાની વૃત્તતા જોડાઈ નહિ. એ વૃત્તતાએ ભારત નહું અને સાથે સાથે જ પુરાણ બની ગયું, અને થયું એમ જે નિર્વાણ સંજોષે પ્રશ્નો પુછાતાં મહાવીર કંઈક નવાં વિચારો આપે, પણ જુદા તો રૂપ જ રહે.

૨. સમુત્પાદ દ્વાદશ-નિદાનભાલા.

આમ સંસારદુઃખે અને માત્ર સંસારદુઃખે જ આપણા જુદાને ગ્રેયા હતા; એથી એમણે તપની અતિમ સીમા ઉપરથી અશીને સાધુજીવનને માટે સુંદર મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢ્યો, અને આ વિકાસની વિચારમાળામાં એમણે ચાર આર્ય સત્યોનું દર્શન થોડા કાંદ્યું અને એને અનુસરીને સર્વ દુખોનો ઉત્પાદ-મૂળ તૃષ્ણામાં-જીવનતૃષ્ણામાં જોયો અને એ સર્વ દુખોનો નિરોધ એમણે આઠ પ્રકારે જુદા થતાં જીવનમાં માન્યો. તેથી જુદા જીવનની જરૂર.

अन्य अने भद्रापीर

[illegible][illegible]

મનો-સંસારના-નાશ કરવા તરફ આપણે દૃષ્ટિ રાખ્યા કરવી, જેથી આ જ્ઞાનની-બોધિની પૂર્ણિમા ઉપર સ્વીકૃતિ એ જીવનવાસનાથી આપણે આપણું રક્ષણ કરી શકીએ અને કૃપા આપતાં સત્કાર્યોથી દૂર રહેવાથી આપણે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

હવે આમ દૃષ્ટિ રાખ્યો-જન્યતિ, જ્ઞાન, બોધિ પામ્યો-અંધ જીવનલાલસાને, આ જીવનમોહને નિરોધ થાય છે. આથી સમુત્પાદ દાદશ-નિદાનગાલામાં એ જીવનલાલસા એ જીવનમોહના મૂળમાં સૌથી પહેલી કડી એ અવિદ્યા છે. આપણે પોતે એ ભાવને અ અથવા તે અટપટો એવાં વિશેષણ આપી શકીએ, કારણ કે જેને આપણે જીવનલાલસા અથવા અને જીવનમોહનું અટપટાપણું મानीએ તેને છુદ્ડે પણ એ જ પ્રકારે માન્યું છે.

(આપણે જાણ્યું ધરે છે કે હિંદુસ્તાનની ભાષા મોમાં વિશેષરૂપે નિવૃત્તિ બનાવવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં વૈવિધ્યમ્ બોલવામાં પીળું આપણે નિવૃત્તિ બનાવવામાં આવે છે.)

(આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે પોતે એ ભાવને અ
 કન બનાવવામાં આવે છે. અટપટાપણું માનીએ તેને છુદ્દે ગણુ એ જ પ્રકારે માન્યું છે.
 યાનાં વૈવિધ્યમ્ બોલાય છે, સંસ્કૃત ભાષામાં વિશેષને વિશેષપણે દ્વારા ભાષ-
 ઇ ખીળું ગામ), ein prächtiges Pferd (ભવ્ય ઘોડો), verschiedene
 cher (વિવિધ પ્રયો) એમ કહીએ છીએ. આમ જ્યારે તૃણાના મૂળ કારણમાં
 લાલસા, અટપટો જીવનમોહ કહી શકીએ.) આસાનમય તૃણા એટલે કે અધ
 પણુ છુદ્દે અનિદાની ભાવનાને કાઢી વિશેષ

રાણી છે અને ઉપાદ માળાના મૂળમાં એને સુકી છે, ત્યારે એમને એક જ વસ્તુ આપવાની આવશ્યકતા રહેશે. (અસાનમય વસ્તુ એટલે કે અસાનમય વસ્તુ)

પર હાં કહેવાનું છે એ ત્યાં પણ સ્પષ્ટ છે. જુદે અગિવાને અનુર વિશેષ આવમાં લીધા છે, અને વિધિમાને લીધા છે, અને સમગ્ર દર્શનપ્રાપ્તિ હરિને આપે માની છે. અરિ-
તને એમણે વિધાના વિધિપ્રમાણે માની છે. કારણ કે એમને મતે તેા વિધા પણ એટલી જ
માન્યતા હરિ છે: એ દર્શિએ સૌ મિથ્યા છે, સૌ અધિન છે, અવિધાને કહીને જ સૌ
પરમ માને છે. જુદાના આ સૌ વિધાપતે આપણે મિથ્યાત્વ નામ આપી કાઢીએ: સૌ
મિથ્યા મિથ્યાતાની પ્રતિનિધિ કહીને જ પરમમાં સત્યનું આરોપણ થાય છે, કારણ કે એ
અપાતલ અને અનિત્ય છે. અને જે અટપટી પ્રાપ્ત આવતાએ કહીને વ્યવર્તને સત્યપે
દલી દેવાય છે અને એને જુદા અવિધાને નામે જોળામે છે તેવા વિરુદ્ધ દિશામાં
જે મહાપુરુષ આ મિથ્યાતાને મૂકે છે, એટલું જ નહિ, પણ (આપણે આગળ જોઈએ એવા
કેમ એમની દરવિધામાં પ્રદાતીત જવારે છે તેવા રીતે) જે વિચારો વ્યવસ્થા કારણ
જે પ્રજાસ્વરોએ એટલે કે અભિનયકને (= સહાકરને) સ્વીકારે છે તે વિચારોને-પ્રવક્તા
પારિભોગ-પણ પોતાની મિથ્યાતાની આવનાને કારણે કાઢીનિર્ગમ્યથી ટાળી કાઢી છે.

જુદાની સત્તાની સામે અને જ્યાં પ્રધરનાં રમતાભાષ દર્શનોની સામે આમ વિવેચન
કરીને જુદાને આપણે વિવેચક દર્શનકાર માનવા પડે છે. આદ્યજ દર્શનકારોએ જુદાની
પરજીવતા દેવા છતાં પોતાનાં સૌ દર્શનોનો પાપો નિત્યના ઉપર રમ્યો છે, પણ જુદે તેા
તસાજુજની પોતાની આત્મિક આવનાનો નિત્યના સાથે કદા સંલગ્ન જોડાયે નહીં અને
જે આવનાને રવનરિકેત માની છે. આમ જો પોતાની સામે માત્ર દુઃખમયો ક્ષાંતને જ
થે છે; અને જો ક્ષાંતને એમણે મિથ્યા, હાથપૂષ, સ્વપ્નરૂપ માન્યું છે અને જોમાંથી
કુદી સંભળ તરફ દોરણું હટ માન્યું છે. આ પ્રધરના પોતાના કલ્પેથી અને સંભા-
રણથી એમણે કોઈને જગદભિપ્રગમ્યો કાઢીને નિર્વાજ તરફ દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ આવનાં પ્રમાણે સમુદાય દાસનિવાસનામાસાને આદિ, મધ્ય અને અંત થોડ
વધાય, જે અને આરી રીતે સમગ્રજ જોમ છે. કારણ કે આસાની-સૌક્યની-
પરેલી કહી તે અવિધા છે, આમાં તે તૃપ્તિ છે અને અપીઆરણી તથા આરમ્ભથી દુઃખ
કલ્પન થાય છે; પરેલીમાં ચાર અર્થ સારો આરી રહ્યો છે. આપણે આખી માળાને આદિ,
મધ્ય તે અંતમાં આમ સંમેલી કાઢીએ.

અવિધામાંથી તૃપ્તિ કલ્પન થાય છે,

અને તૃપ્તિમાંથી દુઃખ કલ્પન થાય છે.

અને એકંદરે જો વધારિયતિ આ પ્રમાણે ચુકવામાં આરી છે:

વાસ્તવિકતા ઉપરના ભ્રમભર્યા વિશ્વાસને લીધે માણસ એની વાસનામાં તથાપ છે, પણ એથી કશી નિત્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી સંસારવાસનાને પરિણામે ભ્રમણ, કંદન, વ્યાધિ, શોક, દારિદ્ર્ય અને મૃત્યુ વાળું મિથ્યા સંસારબંધન આવે છે.

ઉત્પાદ માળાની વચલી કડીઓ હજી આપણે જોવાની રહી. આદિ અને મધ્ય વચ્ચે છ કડીઓ છે તથા મધ્ય અને અંત વચ્ચે બે છે. પ્રથમની છ આ પ્રમાણે છે:

૨. સંસ્કાર,

૩. વિજ્ઞાન,

૪. નામ અને રૂપ,

૫. પડાયતન-છ ઇન્દ્રિય પ્રદેશ. પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં ભારતવાસીઓ મનસૂને ઉમેરી છ કરે છે.

૬. સ્પર્શ અને

૭. વેદના.

દરેક કડી પોતાની પાછલી કડીને આધારે રહેલી છે અને તેથી પહેલી અને આઠમી કડી એ બેનો સાથે વિચાર કરતાં આ નીચેની શ્રેણી થોડી શકાય:

અવિદ્યામાંથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, એમાંથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમાંથી નામ અને રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, નામ અને રૂપમાંથી છ ઇન્દ્રિયપ્રદેશ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાંથી સ્પર્શ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાંથી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંથી તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે.

અવિદ્યાથી તૃષ્ણા સુધી વિસ્તરતા માનવભવના પ્રદેશના આથી સંખ્યામંથ ઉપપ્રદેશ બને છે, અને એ આખા ક્રમને આપણે શારીરિક અને માનસિક બાબે સમજવાનો છે. અને જો બુદ્ધને સમજાવ્યું છે-આપણે એમના વિચારક્રમને યુરોપિયન પદ્ધતિએ વિચારીએ-તો અમાનજનિત સંસારબંધનની ભૂમિકા ઉપર વ્યક્તિગતવનના આરંભમાં પ્રથમ તો એને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ રચાય છે. ત્યાર પછી એ સંસ્કાર એને દોરીને સર્વ સામાન્ય વિગતોના મોડે કે એકના અને બેદભાવ સમજવાની સાદી શક્તિના પ્રદેશમાં સેતુ બાપ છે, આમાં માનસિક મનિ થાય છે અને એને આપણે મૂળ જોનારા કહી શકીએ. આ શક્તિમાંથી વસ્તુ નામના અને રૂપના બેદની જન્મણિ થાય છે અને એથી માન્ય પોતાનો સત્ય એવો અને બીજા જન્મને નામ રૂપે જોવાનો છે. અને આ સત્ય તથા નામ વચ્ચેનું બેદભાવ વિદ્યારૂપ તેમ છ ઇન્દ્રિય પ્રદેશ બનેલ છે, એમને કે પોતાની જાત અને બીજા જન્મ વચ્ચે દરિ અને દુર વચ્ચે, શ્વપ્ત અને જાગ વચ્ચે અને આજ વચ્ચે અને બીજા જન્મ વચ્ચે દરિ અને દુર વચ્ચે, શ્વપ્ત અને જાગ વચ્ચે અને બીજા જન્મ વચ્ચે.

समुत्पाद द्वादशनिगलभावा

અનુભવ એ છે. આ અનુભવથી વળી સ્પર્શ એટલે કે જાણ જગત્ દ્વારા ધીન્દ્યજ્ઞ-ય
મને જાણ છે અને એ આસરે કરીને વિષયની વેદના-અનુભવ-ધામ છે. એ અનુભવથી
નિર્ગમિતી અને સ્વભાવની વાસના એટલે કે છવનવાસના-વૃણા-અંગ છે.

જીવનવૃત્તિમાં દોરી જનાર માનસ-સારીરિક માળાની આ રીતની છુટી છુટી કડીઓ માપજૂતે રચી રીતે નહિ સમગ્રગત. યુરોપીય પોતાના વિચારક્રમમાં આપજુતે સમગ્રગત એવી વિવતાઓ સાથે દેટનીક એવા પકારની અનિશ્ચિત આવતાઓ ગુંથી છે. કે જે ગુંથવાની દેડે દર્શનશાસ્ત્રમાં જરૂર પડે છે અને જેની અંદર નામ અને રૂપથી યોગ્યતામાં ભાવ-ક્રિદાનાં ચિન્હ અતિ પ્રાચીન દાણથી નજરે પડે છે.

મધુપાદ દ્વારશનિદાનમાલાનો બીજો ભાગ ૬૭ પાછી છે. અને બીજી ચાર કડીઓ
૫૧ અને ૬૨ છે.

୧. ଓମାୟା,

१०. ११३,

૬૧. જાતિ અને

૧૨. જરા મરણ, વ્યાધિ અને વેદના, દુઃખ, શોક અને નિરાશા.

(श्राद्ध, परिवेष्टना, दुःख, दुर्मनस्स अथवा ह्लेश.)

ભાવ એવો છે કે જે તૃપ્તયાથી (૮) બંધન આવે છે, એટલે કે તૃપ્તયાના વિષયમાં અથવા
કૃતિમાં બંધન આવે છે. અને આ બંધન જીવને સંસારમાં જરૂર બાંધી રાખે છે અને તેથી
એને નવો જન્મ લેવો પડે છે. નવા બંધને કારણે નવો જન્મ લેવો પડે છે અને તેની સાથે
માનવજન્મનાં બીજાં કૃતિ, જરા અને મૃત્યુ, વ્યાધિ અને વેદના આદિ આવે જ છે.

ત્રવે આમ આપણે સમુદાહદાદશનિદાનમાલાને, જરૂર પુરતી, સ્પષ્ટ કરી છે. યુદ્ધને પોતાને પણ એમ લાગેલું કે આ વિગતવાર ક્રમ વધુ લોકોને ઉપદેશમાં અનુકૂળ નહિ થઈ પડે. તેથી એમણે એને લઘુ સ્વરૂપે ચાર આર્થ સભ્યોમાં ગોઠવી દીધો છે અને એટલા માટે મુખ્યત્વે કરીને દુઃખમાંથી છોડાવનાર આર્થ અધ્યાગિક માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી છે. અને તેથી યુદ્ધના ઉપદેશમાં આ ચાર આર્થ સભ્યો અને માત્ર એ જ મહત્ત્વનાં અને વિશેષ મનાયાં છે. આપણે તો આ સમુદાહદાદશ નિદાનમાલાની વિગતમાં કંઈક ઉંડા ઉતર્યો, કારણકે મહાવીરની અદિસા અને યુદ્ધની મિત્ર માવનાં ઉપરથી-આખું ઉપદેશ વસ્તુ બેવાં પ્રખ્યાતો હતા, અને એ ઉપદેશ વસ્તુ અદિસા અને મિત્રમાવનાં આપણે એવાં કેટલાંક સ્થાનોએ લખ્યાં છે જેનાં પરથી વચ્ચેના જે ભેદ આપણે

શરૂઆતમાં જોયો હતો તે આથી વધારે સ્પષ્ટ થયો છે. વળી એમનાં દાર્શનિક તત્વોમાં પણ એ એક ખીજાથી સંપૂર્ણ રીતે જુદા છે: એક રચનાત્મક છે, ખીજા વિવેચક છે, એ પોતાના જગતસ્વરૂપને વિસ્તારનો અને મુક્તભાવે ચીતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે બીજા એને સંકોચવાનો અને નિશ્ચિતભાવે વિચારવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

[illegible]

ગે ભારત-ક્રિશ્ચિયન સમાનતાઓ.

સરખાં કારણે સરખાં કાર્ય નિપજે. ત્યાં મનુષ્ય સ્વભાવ અમુક બાવનાઓ સંબંધે તે અમુક ઉદ્દેશો ઉપર વિચાર કરે, ત્યાં દેશદાન ગમે એટલે હર દોષ તો પણ તેમાં સુધી પ્રકારની સમાનતા હોવાની જ. ધાર્મિક બાવનામાં દમેશાં અંતરની આરથા અને તિરની બંધતા હોય છે એટલું જ નહિ, પણ એ આરથા અને જાત્યતાને અનુરૂપ બદાનો કર્મકાંડ પણ હોય છે જ; એને અંગે બોમ અપાય છે, સત્કાર્યો કરાય છે, વંતો અને પાતાઓ પચાય છે અને જાન એટલું જ નથી; બાપા અને વિગાર પ્રકટ કરવાનાં વિધિ પણ અમુક વિશેષ પ્રકારનાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને એને અનુરૂપ ચિત્રો આંકે છે. ત્યારે ચિત્રામ એવું આવે છે કે જે મુર્ગેને એક બીજા સાથે દરો જ આંતિદાસિક સંબંધ હોતો થી તેમાં પણ અનેક પ્રકારની એકતા મળી આવે છે અને અહીં તહીં દેખીતી રીતે એક પ્રકારના સમાન વિધિ તરી આવે છે. ત્યારે એવી રીતે થોડી વણી એવી સરખા કારની સમાનતા વિશે આપણે હવે વાત કરીએ. આવા પ્રકારની ગે સામાનતાઓ અહીં રજુ કરીશ અને તે ભારત-ક્રિશ્ચિયન સમાનતાઓ છે; તેમાંની એક મહાવીર અને ઇશ્ટ વચ્ચેના વિચાર સંબંધની છે અને બીજી બુદ્ધ અને દાદશ વચ્ચેના સંબંધની છે.

મહાવીરનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં એટલે કે જૈનશાસ્ત્રોમાં નાયાધર્મમકહાઓ (= દૃષ્ટાન્તો અને ઉપદેશો!) નામે એક ગ્રંથ છે. દેખીતી રીતે અમુક સંપ્રદાને ના અનુસરીએ પણ તેમાંના ભાવિને અનુસરીએ તો જુદે જુદે પ્રસંગે મહાવીરે ઉચ્ચારેલાં વચનો એ ગ્રંથમાં છે, અને એ વચનોમાં બીજા ઉપદેશ ઉપરાંત અમુક દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે. એ ગ્રંથના સાતમા અધ્યાયમાં એવી રીતે શેદિણીનું દૃષ્ટાન્ત આવે છે. શેદિણીના અર્થ વર્દનશાસ્ત્રી છે, આપણા નવા દરારમાં આવેલા પૌંડ સોંપાના દૃષ્ટાન્તને મળતું આ દૃષ્ટાન્ત છે. એ દૃષ્ટાન્તની કથા કંઈક વિસ્તારથી આપેલી છે, પણ અહીં એના (વિશ્લેષ હિતેમાન, જે એક વાર મારો વિદ્યાર્થી હતો અને જે આજે રજુસંગ્રામમાં સેવો છે તેના તિંબ છાંદા- Erzählungen-ગાતકયાઓ- [આરયુર્ષ-૧૯૦૭] નામના ગ્રંથમાંથી) ટુંકો સાર આપું છું:

સમાપ્તિ લાગ.

૨ સોંપેલા દાણાનું મહાવીરનું દૃષ્ટાન્ત.

રાજાં એણિકના સમયમાં રાજગૃહમાં ધન નામે એક વેપારી રહેતો હતો. એને ચાર

આ સ્ત્રીઓના આચાર વિચારની-અને ખાસ કરીને ઘર સાચવવાની એમની કાળજી અને ઘર ચલાવવાની એમની શુધ્ધિની-પરીક્ષા કરવાનો વિચાર એક દિવસ એ રોડ મનમાં આવ્યો. એટલા માટે એ દરેક પુત્ર વધુને એણે હાંગરતા પાંચ પાંચ દાણા સોંપ અને એમને કહ્યું કે હું પાછા માગું ત્યાં શુધ્ધ એ દાણાને તમારે સારી રીતે સાચવવું સૌથી મોટી જે ઉજ્જિઝકા (= ઉડાઉ) હતી એણે તો એ વાત ધ્યાનમાં પણ ના લીધી એણે તો વિચાર્યું જે વડીલના કોઠારમાં ધણીયે હાંગર ભરી છે, ત્યારે આટલા દાણા સાચવવાની મારે શા માટે ચિન્તા કરવી? ત્યારે એ દાણા એ પાછા માગશે, સારે હું ખીંચી લાવીને આપી દમશ. એવો વિચાર કરીને એણે એ દાણા ફેંકી દીધા ત્રીજા પુત્રવધૂ જે ભોગવતી (વિલાસ કરનારી) હતી એણે એવા જ વિચારે પોતાના દાણા ફેંકી દીધા. ત્રીજા જે રક્ષિકા (સાચવનારી) હતી એણે એ દાણાને લુગડામાં વીંટાળીને પોતાના દાગીનાના ઉપામાં મૂકી દીધા નીચે મુક્યા. પણ ચોથી જે રેશદિણી (વધારનારી) હતી તેણે એ દાણા વાગ્યા ને લપડ્યા. એમાંથી પેદા થએલા દાણા ફરી વાગ્યા ને ફરી લપડ્યા અને એમ કર કરતે પાંચ વર્ષમાં તો એક મોટો કોઠાર ભર્યો.

દલે ધને પોતાની પુત્રવધૂઓ પાસેથી તેમને પોતે સોંપેલા દાણા પાછા માગ્યા.

ઉજ્જિઝકાએ ખીન્ન પાંચ દાણા ધર્યા; પણ એની કુમાર પકડાઇ આવતાં જ એને તે કંઈ કરવી પડી અને રોજ ઘરની રાખ સાથે કરવાની સજ્જ થઈ-સારાંશઃ જે માણસ સાધુ અને સારી રીતે પાંચ મદાનન પાળતું નથી. પણ ફેંકી દે એ તે આ ઉજ્જિઝકાના જે ને અને એના જેવી જ સજ્જ એને ભોગવતી પડે છે.

ભોગવતીનું આચરણ પણ પકડાઇ આવ્યું ને એને પણ સજ્જ થઈ, પણ એની જે એનું નેહાળના કરતાં ઓછી હતી. કારણ કે એણે સસરાની આજ્ઞાની અવગણના અને કાળજી નહિ. પણ વિવાસિતા અને બેદરકારીને કારણે કરી હતી અને એને 'દાણા' અને એમાં કરવાનું કામ ઓછું-સારાંશઃ જે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ પંચમન જે બેદરકાર એ તેમને ભોગવતીના જેવી મન ભોગવતી પડે.

રક્ષિકાએ પોતાના સસરાની આજ્ઞા શ્રવણે પ્રમાણે જ પાળી, તેથી બદલામાં એની નાનકડી દેવદેવ વાળવાનું કામ ઓપાયું-સારાંશઃ પંચમનનાં જે સાચવનાર નાનકડાં પ્રાણી બાંધત કહે છે તેની આ રક્ષિકાની જે સાધુઓ અને પવિત્ર કાવ્યો કહે છે અને તેને મન આપે છે.

સ્યાએલી પછીની રચના રહી ગઇ હોય તો મહાવીરને અને કાષ્ટરને એ સમાન રચના માટે પૂર્વેનો સ્વતંત્ર આધાર મળ્યો હોય; ત્યારે જે સંબંધ દેખાય છે તે અવશ્યવી શકાય:

અને પાછો, પાંચસો વર્ષ પછી

વિચારમાં એ જ માર્ગે પ્રયાણ કરતો

એક નવો અને મોટો ઉપદેશક આવ્યો.

[મહાવીર ઉપરાંત ખ્રીસ્ત એક બ્રાહ્મણ ધર્મના કવિએ આપણા આ મહાવીરના દૃષ્ટાન્ત અનુરૂપ દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે, અને એ પણ ઉપદેશસ્પયક છે. એ આ પ્રમાણે છે.

મણુ વેપારીઓ પરદેશમાં નિકળે છે; દરેકની પાસે થોડું થોડું ધન છે. એક એમાંથી ખુબ કમાયો, બીજો માત્ર પોતાનું મૂળ ધન જ પાછું ઘેર લાવ્યો અને ત્રીજો તો તે પદ શુભાવીને આવ્યો. આ ઉપરથી શીખવાનું કે મનુષ્યજીવન ધન છે, સ્વર્ગ તે કમાણી છે. જે માણસ પોતાનું ધન શુભાવે છે તે નીચી યોનિમાં જન્મ પામે છે. જે માણસ પોતાનું ધન પાછું ઘેર લાવે છે તે ફરી મનુષ્ય યોનિમાં અવતરે છે. પણ જે કમાણી કરે છે, તેની સરખામણી દેવલોકને પામનાર જ્ઞાની પુરુષ સાથે થઇ શકે.

Indian und das Christentum-(ભારત અને ખ્રિસ્તિધર્મ) એ નામના પુસ્તકમાં પૃ. ૪૨-૪૪ ઉપર (Garbe) આ દૃષ્ટાન્તનાં બે જૈન સ્વરૂપ સંબંધે વિશેષ ચર્ચા કરે છે.]

બુદ્ધ અને પ્રલોભક

હવે આપણા ધાર્મિક ઇતિહાસની ખીજ સમાનતા તપાસીએ. તેમાં બુદ્ધ અને કાષ્ટર બંનેની પાસે પ્રલોભક આવે છે એ સંબંધે વર્ણન છે. આ વિષયની બહુ વિદ્વાજી આલોચના થઇ છે અને તેમાં બુદ્ધના જીવનની હકીકત આપનાર તથા કંઈક અંશે કાલ્પનિક ભાવે આપે ચલાવનાર બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી એ પ્રલોભકનો અનેક પ્રકારનો ઇતિહાસ એકઠો કર્યો છે અને તેનો અનુવાદ કર્યો છે. આ આલોચના એર્ન્સ્ટ વિન્ડિશે (Ernst Windisch) કરેલી છે અને 'ભાર અને બુદ્ધ' એ નામથી Abhandlungen der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften માં (સાક્ષસની વિજ્ઞાનમંડળની ગ્રંથમાળામાં) પ્રકટ થઇ છે. તથા હેરમાન ઓલ્ડેનબર્ગે (Hermann Oldenberg) 'બુદ્ધ' નામે પોતાના પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં (બે વર્ષમાં જેની આજે નીચળાને નોંધેલું છે)

and Iran=ભારત અને ઇરાનમાંથી, ૧૮૯૯, પૃ. ૧૦૧-૧૦૭) પણ આ સંબંધેની હકીકત તારવી કાઢી છે. વળી ગાર્બેએ (Garbe) પણ એ સંબંધે એના ગ્રંથમાં પૃ. ૫૦-૫૬ ઉપર લખ્યું છે.

આપણે એ પણ બાણુવું જોઈએ જે પ્રલોભકની સમાનતા બુદ્ધ અને કાઠસ્થી પણ પ્રાચીન છે. પારસી ધર્મના સંસ્થાપક ઝરથુસ્ત્ર, જે બુદ્ધ પૂર્વે જસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા, તેમની પાસે પણ પ્રલોભક ગયેલો. આમ આપણે વર્ષના અરસામાં એશિયાના ધર્મ-ઇતિહાસ-માં પ્રલોભનની ભાવના ક્રમમાં ક્રમ ત્રણ વાર દેખાય છે. પણ આપણને પોતાને જ એક પ્રકારનું પ્રલોભન-સૈકાઓ થયાં ચાલી આવતી એ ભાવના ઉપર વિચાર કરવાનું પ્રલોભન-નથી થઈ આવતું ? જરાજર તપાસીએ તો પ્રલોભકનો એ ઇતિહાસ બાહ્ય અને આંતર-એમ બે ભાગે વહેંચાયેલો છે. પહેલામાં ધર્મસંસ્થાપકનો સાચો અનુભવ હોય છે અને તેમાં અમુક સમયે નિર્જાતાનું જે આક્રમણ થાય છે તેના ઉપર એમણે મેળવેલા વિજયનું વર્ણન આવે છે. બીજામાં સંસારના પ્રલોભન ઉપર અમુક ધર્મસંસ્થાપક વીરે જે વિજય પ્રાપ્ત કરેલો તેનું કાવ્યરસિક વર્ણન આવે છે. બીજા પ્રકારનું જે વર્ણન તે સ્વાભાવિક રીતે જ પહેલા પ્રકારના વર્ણન ઉપર ઝોપ ચઢાવીને કરેલું હોય છે. પણ ઝરથુસ્ત્રના પ્રસંગની પેઠે, જ્યાં પ્રલોભકના ઇતિહાસનો માત્ર બાહ્ય ભાગ જ હોય છે, ત્યાં માનસિક અનુભવને આધારે રચાયેલો છે કે ક્રમ તેના નિર્ણય આપણે કરી શકતા નથી. ઝરથુસ્ત્રના ધર્મમાં અસુરાત્મા-અધિકારનો આત્મા-અંત્ર મૈન્યુ (અદિમન) સુરાત્મા-પ્રકાશના આત્મા-અહુર મઝ્દા (ઔરમઝ્દ) સાથે બુદ્ધ કરે છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ આ બુદ્ધ સુરાત્માના પયગંબર-ઝરથુસ્ત્ર સામે પણ થાય છે.

“અસુરાત્મા હવે દૂર ઉત્તરમાંથી નિકળી આવે છે અને પયગંબરનો ઘાત કરવાને માટે એક રાક્ષસને મોકલે છે. પણ ઝરથુસ્ત્રના ઝોજસૂને અને એમના પવિત્ર શબ્દોને લીધે એ રાક્ષસને નાશી જવું પડે છે. ત્યારે હવે અંત્ર મૈન્યુ પોતે આવે છે અને ઝરથુસ્ત્રને કહે છે: ‘સુરાત્માનો અનાદર કર; તો પછી પૃથ્વી ઉપર હજાર વર્ષ રાજ્ય કરવા પામશે.’ પણ ઝરથુસ્ત્ર અંત્ર મૈન્યુની વાત સ્વીકારતા નથી અને સામે ઉત્તર દે છે: ‘ના, ગમે તો તારા દેહનો, જીવનનો અને આત્માનો પણ વિનાશ થાય તોયે સુરાત્માનો અનાદર નહિ કરું!’”

આટલે જ પુરું થાય છે. આ કથા ઝરથુસ્ત્રની આબુબાહુના પ્રસંગો ઉપરથી લેવાની કાઢી હોય એમ ધારી લેવાય. અથવા તો એમ પણ માની લેવાય જે ઝરથુસ્ત્ર સુરાત્માઓ સાથેનો પોતાના સનાતન વિશે જેમ ધર્મી વાંતો કરી છે તેમ અસુરાત્માઓ સાથેના સમા-

યુદ્ધ અને પ્રલોભક

મમ વિષેની વાતો પણ કહી હોય અને બામળવના ગુના કરારમાં મોઝીમના સંબંધમ
નમે વર્ણવ્યું છે તેમ-એકાન્તમાં પર્વત ઉપર થએલા પોતાના સમાગમનું વર્ણન એમણે
પોતાના ઉપદેશમાં કર્યું હોય.

પણ પ્રલોભનના બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તો કેવળ જુદો જ પ્રકાર છે. એમાં તો બાહ્ય અં-
આન્તર અને પ્રકારના ઇતિહાસ છે, અને આન્તર પ્રકારનો ઇતિહાસ ખાસ કરીને વધા
પ્રાચીન છે, તેથી બીજો પ્રશ્ન ભાગ રૂપે જુદો પડે છે. પણ મહત્વની વાત તો એ
જે આ બધા બૌદ્ધ ઇતિહાસે એક જ મૂળકથામાંથી જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ધારણ કરેલાં
અને એ હિસાબે યુદ્ધ બધારે બોધ તો પામ્યા હતા પણ પોતાના પ્રચારકમાં હજી રિય
થયા ન હોતા તેવે સમયે પ્રલોભક એમની પાસે આવીને એમને શંકામાં નાખવાના પ્રયત્ન
આદર્યા અને વર્ણી એવી જ બીજી મૂળકથા પ્રમાણે તે જ સમયે જગત્પિતા બ્રહ્મા યુદ્ધ પાં
આવ્યા અને એમને ગ્રોત્સાહન આપ્યું. બંને કથાઓનો અંત સારી રીતે ઉતાર્યો
પહેલી કથામાં યુદ્ધ પ્રલોભક ઉપર વિનય મેળવે છે, અને બીજીમાં યુદ્ધ જગત્પિતાની વાત
સ્વીકાર કરે છે. અને આમ આમાંની એક કથા વધારે પડતી છે (ગ્રોત્સાહનબર્ણના 'યુદ્ધ
પૃ. ૧૩૫ અનુસાર); પણ પ્રલોભકે શરૂઆતમાં આણેલી નિર્બળતાને કારણે કંઈક અ
અને પછી જગત્પિતાએ આપેલા છેવટના ગ્રોત્સાહનને કારણે કંઈક અંશે યુદ્ધ પોતા
પ્રચારકમાં નિષ્ક્રિય ઉપર આવ્યા હતા અને એ વાત પોતાના શિષ્યોને વર્ણવી બતા
હતી એમ જો આપણે માનીએ તો, માનસિકભાવે હેતાં એ બંને કથાઓ એક-બીજી
પોષે છે તે પરિપૂર્ણ કરે છે. એ બંને હેતુઓ એક જ કથામાં લેકાયા હોત, તો
નાટ્યરસને શાલાવનારી કથા બની જાત. પણ યુદ્ધ પોતાની વિચારમાળા એક જ પ્ર
પુરી કરી નાખતા નથી, પણ હમેશાં દરેક વિચારને વારંવાર ફરીફરીને વર્ણવે જાય
તેથી એમની આ પ્રણાલીને લીધે એ બે કથાઓ એક કથામાં લેકી શકાઈ નથી.

હવે આપણે પ્રલોભકના એ ઇતિહાસમાં અને જગત્પિતાના ઇતિહાસમાં કંઈક નિ
તવાર ઉતરીએ. એટલું કહી દેએ જો બૌદ્ધ 'પ્રલોભક' ની વિચાર કલ્પનાનો ઇતિહાસ
વેદમાંથી ચાલતો આવે છે. મુખ્યે તો ઋતુ અને માર એ નામો મરણનાં રૂપક નામો
અને પામન શબ્દોનો અર્થ એકવચનમાં હોય તો સામાન્ય રીતે પાપ અને બહુવચ
હોય તો વિવિધ પાપ, ખાસ કરીને જીવનનાં પાપ એમ કરવામાં આવેલો. સંસાર માત્ર
અને આજે આજે એ બે એના મોહબળને કારણે પ્રલોભક છે તેથી યુદ્ધ એને

એવી જ રીતે ગ્રીકો અને ગ્રીકીઓને માટે પણ શબ્દ શબ્દ જોડે છે.) જે શુદ્ધાર
ઉપરથી હું તે સર્વશક્તિ રચીદાર અને આચરે અને માણસ સારી રીતે વિગતવાર સમજે
તું કામ નહિ ત્યાં સુધી, હું પ્રાપ્તન, હું નિવાર્ણમાં જવાનો નથી.

૨. શુદ્ધતા પરીક્ષણનું કાર્યમાં વર્ણન.

ઉપરના વર્ણનમાં પ્રસાદક શુદ્ધને એમની યોગ્યતામાંથી પાછા પાડ્યા હૃદયો દતો
પેલે કે શુદ્ધ પોતાનું માન જગત ને આપે નહિ અને પોતાનો ધર્મ સંપન્ન નહિ એવું
જણતો દતો. આ નીચેના વર્ણનમાં જે શ્લોકો ૨૧-૨૨ એ દર્શાવેલા હસારો દરે છે, પણ
માપણા કવિએ એ બાવને વિસ્તારીને દેશી નાખ્યો છે; એ મારની પધ્ધતિને અને શુદ્ધતા
પામેના એના સંબંધને કેવી રીતે એમાં દેશી નાખ્યો છે તે આમાં સ્પષ્ટ થાય છે. એને
તે માટે એવી યોગ્યતા રચી છે કે શુદ્ધ પોતાના દોર સાધુજીવનને ત્યજ દેહ સાંસારિક
માણસ ધર્મમાં પાછા જોડાય.

નિરંજન નદીને તટે ચરમ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કરતા દત્તા,

નિર્ધન શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાના વિચારમાં લીન થઇ ગયા દત્તા જે, એમની પાસે ૧

નમુચિ ગયો, ગ્રીક વાણી મુખે જોડ્યો:

શામ્ય પુત્ર, હજો થા, આ જીવન કટકી તને શો લાભ છે ! ૨

તું સુદામ ગયો છે, દેખાવે નયનો પડી ગયો છે; મૃત્યુ તારી પાસે આશ્રય છે.

તારા દબર ભાગ તો મૃત્યુના થઇ ચુક્યા છે; માત્ર એક ભાગમાં જીવન છે. ૩

જીવનને તો જીવન એક છે; જીવે છે ત્યાં સુધી દર્શવ કર;

કારણ કે માણસ જીવે છે ત્યાં સુધી દર્મ કરે છે, જે કરવાનું છે એને તરછોડતો નથી. ૪

જે તું દાન કરે અને યજ્ઞ કરે તો

તને મદાલાભ થશે તારા સાધુજીવનથી શું મળવાનું છે ! ૫

જો જીવનને મર્જી જવું બહુ કઠિણ છે, જો જીવન પાર નિકળવું કઠણ ને કષ્ટજનક છે.

આવાં વચન જોલોને હજો માર શુદ્ધતા યાજ્ઞમાં. ૬

એવું જોલનાર મારને તથાગતે આમ કહ્યું.

લઘુ ચેતસુ સર્વપ્રાપ્તન, તું તારા સ્વાર્થને કારણે આ ૭

કારણ કે આવાં લઘુકર્મથી અને જરા જે લાભ થવા

આવા કાર્યથી થવાના જે લાભ, એ તો, હું આ

પ્રયત્નથી હું બહુ કરી ચકતો નથી, કારણ કે ૮

તે આ

- નદીના પ્રવાહને પણ વાયુ સુકવી શકે છે;
મારા લક્ષ્યે પહોંચવા પ્રયત્ન કરતો જે હું, એનું લોહી એ શા માટે નહિ સુકવે ? ૧૦
- જ્યારે લોહી સુકાશે, કષ્ટપિત પણ સુકાશે,
માંસ જ્યારે સુકાશે, ત્યારે આત્મા વધારે શાન્તિ પામશે
અને માંડે ધ્યાન અને માંડે જ્ઞાન અને મારો યોગ વધારે દૃઢ થશે. ૧૧
- એમ કરતે કરતે જો હું મૃત્યુ દુઃખને પામીશ,
તો આત્મા મૃતદેહને નહિ જુઓ; આત્માની વિરૂધ્ધતા જુઓ ! ૧૨
- મારામાં ધૃત્તિ છે, વળી વીર્ય છે; તેમ જ જ્ઞાન અને પ્રાપ્ત થયું છે.
જગતમાં હું એવું કંઈ જોતો નથી, જે મારામાં વીર્ય છતાં મને નમાવી શકે. ૧૩
- આહ ! છેક સામાન્ય જીવન કરતાં તો જીવનને હજુનાં મૃત્યુ ભર્યું !
હારીને હું જાણું કંઈ તેના કરતાં તો જુધ્ધમાં મારે મરવું ભર્યું. ૧૪
- ધૃત્તિ તારો પરેલો સૈનિક છે, બીજનું નામ નરાનંદ છે,
બૂધ તરસ એ તારો ત્રીજો છે, ચોથાનું નામ તૃપ્તિ છે. ૧૫
- મૃદતાને આજસ તે પાંચમો ને ભય તે છઠ્ઠો. કહેવાય,
તારો સાતમો તે દ્વિધા જે દંભ તથા અભિમાન તે આઠમો. ૧૬
- અને બીજા તે લાભ, કંઈ કીર્તિ, માન તથા બીજા આદર કરે નહિ;
છતાં ય પોતે પોતાની જાતને વખાણે, એવા જોટા ઉપમવેલો દેખાવ. ૧૭
- આ તારી સેના છે, નમુચિ, કાળ બળની આ જુધ્ધ સેના છે !
જે વીર નથી તે વિજય પામે ના અને વિજય પછી લાભ પણ પામે ના ! ૧૮
- મારની સેના ચારે દિશાએ જોડે છે, પોતાના સાથીઓ સાથે માર ઘેરે છે;
જેથી જુધ્ધમાંથી હું નિકળી જાઉં, કે એ મને સ્થાનબદ્ધ કરે નહિ. ૧૯
- સમસ્ત જગતને અને દેવાને જિતનારી તારી આ સેનાને,
મારા જ્ઞાનને જો વિષેરી નાખીશ, પત્થર વડે જેમ કાચા માટીના ઘડાને. ૨૦
- ધૃત્તિએને સંયમમાં લાવીને અને ધ્યાને દૃઢ કરીને પછી,
હું દેશ થકી દેશ ફરીશ ને શ્રોતાઓને ઉપદેશ આપીશ. ૨૧
- એ બધા મંબીર ભાને લક્ષ્ય પૂર્વક મારી આજ્ઞાઓ પુરી કરશે ને
તારી દૃઢતા વિરૂધ્ધ જશે. જ્યાં જરૂરને નિરાશ થશે નહિ. ૨૨

१. २०००-२००१
 २. २००१-२००२
 ३. २००२-२००३
 ४. २००३-२००४
 ५. २००४-२००५
 ६. २००५-२००६
 ७. २००६-२००७
 ८. २००७-२००८
 ९. २००८-२००९
 १०. २००९-२०१०
 ११. २०१०-२०११
 १२. २०११-२०१२
 १३. २०१२-२०१३
 १४. २०१३-२०१४
 १५. २०१४-२०१५
 १६. २०१५-२०१६
 १७. २०१६-२०१७
 १८. २०१७-२०१८
 १९. २०१८-२०१९
 २०. २०१९-२०२०
 २१. २०२०-२०२१
 २२. २०२१-२०२२
 २३. २०२२-२०२३
 २४. २०२३-२०२४
 २५. २०२४-२०२५
 २६. २०२५-२०२६
 २७. २०२६-२०२७
 २८. २०२७-२०२८
 २९. २०२८-२०२९
 ३०. २०२९-२०३०
 ३१. २०३०-२०३१
 ३२. २०३१-२०३२
 ३३. २०३२-२०३३
 ३४. २०३३-२०३४
 ३५. २०३४-२०३५
 ३६. २०३५-२०३६
 ३७. २०३६-२०३७
 ३८. २०३७-२०३८
 ३९. २०३८-२०३९
 ४०. २०३९-२०४०
 ४१. २०४०-२०४१
 ४२. २०४१-२०४२
 ४३. २०४२-२०४३
 ४४. २०४३-२०४४
 ४५. २०४४-२०४५
 ४६. २०४५-२०४६
 ४७. २०४६-२०४७
 ४८. २०४७-२०४८
 ४९. २०४८-२०४९
 ५०. २०४९-२०५०
 ५१. २०५०-२०५१
 ५२. २०५१-२०५२
 ५३. २०५२-२०५३
 ५४. २०५३-२०५४
 ५५. २०५४-२०५५
 ५६. २०५५-२०५६
 ५७. २०५६-२०५७
 ५८. २०५७-२०५८
 ५९. २०५८-२०५९
 ६०. २०५९-२०६०
 ६१. २०६०-२०६१
 ६२. २०६१-२०६२
 ६३. २०६२-२०६३
 ६४. २०६३-२०६४
 ६५. २०६४-२०६५
 ६६. २०६५-२०६६
 ६७. २०६६-२०६७
 ६८. २०६७-२०६८
 ६९. २०६८-२०६९
 ७०. २०६९-२०७०
 ७१. २०७०-२०७१
 ७२. २०७१-२०७२
 ७३. २०७२-२०७३
 ७४. २०७३-२०७४
 ७५. २०७४-२०७५
 ७६. २०७५-२०७६
 ७७. २०७६-२०७७
 ७८. २०७७-२०७८
 ७९. २०७८-२०७९
 ८०. २०७९-२०८०
 ८१. २०८०-२०८१
 ८२. २०८१-२०८२
 ८३. २०८२-२०८३
 ८४. २०८३-२०८४
 ८५. २०८४-२०८५
 ८६. २०८५-२०८६
 ८७. २०८६-२०८७
 ८८. २०८७-२०८८
 ८९. २०८८-२०८९
 ९०. २०८९-२०९०
 ९१. २०९०-२०९१
 ९२. २०९१-२०९२
 ९३. २०९२-२०९३
 ९४. २०९३-२०९४
 ९५. २०९४-२०९५
 ९६. २०९५-२०९६
 ९७. २०९६-२०९७
 ९८. २०९७-२०९८
 ९९. २०९८-२०९९
 १००. २०९९-२०१०

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

1. The first group of people who are interested in the study of the history of the United States are the people who are interested in the history of the United States.

Journal of Management Studies, 19(6), 701-718.

202 - 1 - 8

... ..
... ..
... ..

[Faint, illegible handwritten notes]

The first part of the document is a list of names and addresses, which appears to be a directory or a list of subscribers. The names are written in a cursive script, and the addresses are listed below them. The list includes names such as "John Smith", "Jane Doe", and "Robert Johnson", among others. The addresses are also written in cursive and include street names and city names.

આપવા નિકળે તે પૂર્વે પ્રક્ષોભકે પાછા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો! ધરાની પ્રક્ષોભકકથામ અર્યુજને પણ અચૂરે તીરે મારવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે આ કથાઓથી યાદ આવે છે. પણ આપણી કથામાં જે અંદરનો તાત્પર્ય છે, તે આ ધરાની કથામાં નથી.

આમ અર્યુજનું, શુધ્ધનું અને ગિરતનું એ ત્રણોનાં પરીક્ષણોને એક જીજ્ઞ સાં કંદને કંઈ સંબંધ છે; એમાં જે તજાવત છે તે મહત્વનો નથી; પરંતુ પરીક્ષણો બીજા પરીક્ષણોમાં તરી આવે છે, પરંતુ પરીક્ષણની કથાઓ બીજાં પરીક્ષણની કથાઓમાં કિન્ન આવે છે. તે ઉપરાંત વળી આપણે જોયું એમ શુધ્ધના પ્રક્ષોભક મારે એવી ભાવના મૂર્તિ છે, જે ભાવના પ્રાચીન ભારત-ભાવનાના મૂળમાં છે, અને તેથી એને અનુસરી ધરાની પ્રક્ષોભક હોઈ શકે નહિ. વળી કોઈ પણ કથામાં 'પ્રક્ષોભક' કે 'પ્રક્ષોભન' શબ્દો મુક્યા નથી.

ગુદી ગુદી પ્રગ્નઓના કિર્કર્ષ વચ્ચે કોઈ અમુક ગુપ્ત સંબંધ હોય એની સાચિત્તિ મારે, ઉપર જણાવ્યાં તેવાં છેક નહિ જેવાં સામ્યો ધાર્મિક કલિદાસમાંથી મળી આવે કે ભારતની, ધરાની અને પેકેરકાદની જે વિચાર સૃષ્ટિઓ આપણે સરળાવી. એનો મ સંબંધ જાંધનાર જે કોઈ પણ હોય તે માત્ર માનવાત્મા જ છે. દેશ કાળને બેદે કરી આ વ્યાખ્યામાં પણ બેદ પડે છે એ વાત ખરી. પણ તે વ મર્મસંસ્થાપકો એક બીજા અવનન રીતે સમાન રૂપકો મોઢ કાઢે, અને પરીક્ષણોની પાઠ કિતરે એવી સમાનતા ન ગુદી ગુદી પ્રગ્નમાં મેંદા પામે.

પુદ્ગ અને મહાવીર

ભારતના એ ધર્મસંસ્થાપક.

પૂર્વકથન

પુદ્ગ સંજ્ઞાએ પુષ્કળ લખાણું છે. હમીન જોહડનગરના લેખ સૌથી સારું છે; એ લેખ જ્યારે પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે હું અભ્યાસ કરતો હતો. આ લેખમાં પુદ્ગના સમકાલીન મહાવીર સંજ્ઞાએ પણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૯૧૬ ના ઉનાળામાં આશ્રયજીર્ણમાંથી પલાયન કરીને કાઠજીર્ણમાં આવી વસ્યો, ત્યારે ત્યાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો ઉપરથી-મારા માનનીય મિત્ર ફ્રીડ્રીશ કલુગેની સૂચનાથી-આ લેખ થોડું કાઢ્યો. એ મિત્રસભ્યે મારા પલાયન સમયે મારો અતિથિસત્કાર કર્યો તે માટે હું એનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું. નવજીગના હજારે આ આપણા જાગ્યહીન દોષવલાન્તનો હું કળો છું.

આ લેખ પ્રકટ થાય છે. એટલે થોડા જ વખત પહેલાં Die nonne નામે પ્રાચીન કથાનો જે અનુવાદ મેં કર્યો છે* (અને આ કથા પણ મ્યુન્શન-વૉઇબીખર્ગમાં Verlag oskar તરફથી જ પ્રકટ થઈ છે) તેને પૂર્તિ મળી છે; એ કથા મહાવીરના એક અનુયાયીએ રચી છે, અને આ લેખમાં મેં જે મુદ્રકરણ કરેલું છે તેને એમાંથી સળળ ટેકો મળી રહે છે.

કાઠજીર્ણ આઈ. જી., ૧૯૨૧ ના મધ્ય મે માસમાં.

એન્સ્ટ લૉઇમાન.

* 'તરંગવતી' ને નામે આ કથાનો જર્મનમાંથી મારો અનુવાદ રા. બળસમંદ્ર ટેક-સ ગ્રે. મોદી તરફથી અમદાવાદમાં પ્રકટ થયો છે;—અનુવાદક.

સમાવેશ.

૧ ઉગ્રોદ્ધાતનો ભાગ

- ૧ પૂર્વકાળ
- ૨ ભારતનો પ્રાચીનકાળ

૨ મુખ્ય ભાગ: મહાવીર અને યુદ્ધ

- ૧ નામ
- ૨ તપસુ અને સમ્યક્
- ૩ પ્રત્યેકયુદ્ધ અને યુદ્ધ
- ૪ અર્થિ સા અને દયા
- ૫ સિદ્ધિ અને નિર્વાણ
- ૬ સમુત્પાદ દ્વાદશનિદાનમાલા

૩ સમાપ્તિ ભાગ: બે ભારત-કિશ્રિયન સમાનતા:

- ૧ સોપેલા દાણાનું મહાવીરનું દયાન્ત
- ૨ યુદ્ધ અને પ્રતોલક

